

A "német kultúra" vége

FARKAS LEPENIES

A Tanner-előadások az emberi értékekről

Kézbesítve

Harvard Egyetem
november 3-5, 1999

Wolf Lepenies a berlini Szabadegyetem szociológiai professzora. Doktori fokozatát a Münsteri Egyetemen szerezte. A bécsi Center for Advanced Studies és a berlini Institute for Advanced Study munkatársa volt. Tagja volt többek között a School of Social Science, Institute for Advanced Study, Princeton; a Német Nyelv- és Irodalmi Akadémia; az Academia Europaea; a Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften; és az International P.E.N.; valamint alapító tagja volt a Berlini Tudományos és Technológiai Akadémiának. Számos könyv szerzője, köztük a *Between Literature and Science: The Rise of Sociology* (1988) és *Melankólia és társadalom* (1992). A francia *Légion d'Honneur* kitüntetettje.

I. SZÁMÚZETÉS ÉS EMIGRÁCIÓ: A "NÉMET KULTÚRA" FENNMARADÁSA

Bevezetés

1941-ben a washingtoni magyar nagykövet udvariassági látogatást tett a Külügyminisztériumban, mivel a náci Németország arra kényszerítette hazáját, hogy hadat üzenjen az Egyesült Államoknak. A találkozó valóban nagyon civilizáltnak bizonyult, és miután a nagykövet a diplomáciai szabályok szerint teljesítette kissé kényes küldetését, az államtitkár udvariasan megkérte, hogy üljön le, hogy megragadhassák a ritka alkalmat egy jó beszélgetésre egy pohár pálinka és keksz mellett. A következő beszélgetés következett.

"Nem titkolhatom ön előtt, nagykövet úr, mennyire sajnálom, hogy a Magyar Köztársaság úgy döntött, hogy háborút indít hazám, az Amerikai Egyesült Államok ellen!"

"Uram - válaszolta a nagykövet -, kérem, higgye el, hogy személy szerint én személy szerint mennyire neheztelek ezért a döntésért. Egy apróságot azonban ki kell javítanom: nem a Magyar Köztársaságot, hanem a Magyar Királyságot van szerencsém szolgálni!"

"*A mindent*, miért nem szólt nekem senki! Lenne olyan kedves, excellenciás uram, és kifejtene, hogy milyen okok vezették a magyar királyt erre a döntésre, amely végül is mindkét országunkra nézve súlyos következményekkel járhat."

"Bocsásson meg még egyszer, uram, de az államfőnk nem király, hanem admirális."

"Hát nem érdekes! Akkor elnézést, ha szigorúan titkos, de meg tudná mondani, hogy mekkora a flottája, és hány repülőgép-hordozó és tengeralattjáró állomásozik a Dunán?"

"Miniszter úr, most valóban elárulok egy titkot: nekünk egyáltalán nincsenek hadihajóink!"

"Sajnálom. Szóval, hány harci repülőgépük van?" "Egy sem."

"Nagyon jó, ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy támadnotok kell."

Szeretnék köszönetet mondani Mitch Cohennek, Britta N. Cusacknek és Dirk Zornnak az előadások előkészítésében nyújtott felbecsülhetetlen segítségükért.

a szárazföldi erők. Melyik szövetségünket támadjátok meg először? Lengyelországot, gondolom?"

"Nem, semmiképp sem, uram, a lengyelek a legjobb barátaink!"

"Nos, akkor egyáltalán meg akarsz támadni valakit ebben a legkülönösebb háborúban?"

"Igen, valóban, miniszter úr, szeretnénk minél hamarabb megtámadni a románokat."

"Akkor miért nem teszed meg?"

"Mert a románok a szövetségeseink!"

"Az isten szerelmére, akkor miért nem az oroszok ellen hirdetnek háborút, ahelyett, hogy az Amerikai Egyesült Államokkal szállnának szembe?"

"Mert mi már a háború utáni időkre gondolunk." "Hogy érted ezt?"

"Inkább az amerikaiak szálljanak meg minket, mint a Vörös Hadsereg!"

Ezt a történetet egy magyar diplomata mesélte nekem, amikor ősszel először jöttem Budapestre, hogy 1989 megvizsgáljam annak lehetőségét, hogy a berlini Wissenschaftskolleg mintájára ott is alapíthassak egy Felsőfokú Tanulmányok Intézetét. A magyarok tudják, hogyan kell elbűvölni, miközben kritizálnak: beszélgetőpartnerem önróniája mögött az a tanács rejtőzött, hogy mielőtt belevágnék az intézményépítés kalandjába, ismerjem meg jobban Magyarország és szomszédai történelmét. Voltak más találkozóim is Budapesten, amelyeken a humor és az ironia sokkal kisebb szerepet játszott. Amikor a kulturális miniszterrel beszélgettem nagyra törő projektemről, megemlítettem azoknak a magyar kollégáknak a nevét, akiktől segítséget és tanácsot kértem. Ő kissé idegesen elkezdte feljegyezni őket, miközben motyogott: "Egyszerűen túl sokan vannak, túl sokan vannak". Amikor megkérdeztem tőle, hogy mi zavarja őt ennyire, azt válaszolta, hogy túl sok a zsidó azok között, akikkel együtt reméltem felépíteni az intézetet. A miniszter egyáltalán nem volt antiszemita; csak segíteni akart azzal, hogy felhívta a figyelmemet arra a sajnálatos tényre, hogy Magyarországon az antiszemitizmus nem korlátozódik a múltra, hanem nagyon is aktuális, és hogy ezzel tisztában kell lennem, ha sikerrel akarok járni. Elfogadta a felháborodást, amellyel a megjegyzéseire reagáltam - de nem anélkül, hogy ne jelezte volna, hogy kissé ambivalensnek érzi egy német felháborodását az állítólagos antiszemitizmusa miatt.

Egyre bizonytalanabbnak éreztem magam. Hogyan lennék képes megérteni azt a politikai és kulturális kontextust, amelyben működni akartam? A bizonytalanságérzetem akkor érte el a tetőpontját, amikor egy történészprofesszor, aki sok kollégájához hasonlóan politikus lett,

ünnepélyesen kijelentette, hogy a kommunizmus bukása után eljött az idő a párizsi szerződés felülvizsgálatára. Mindenekelőtt, mondta, itt az ideje, hogy kijavítsák az 1920-as "hírhedt trianoni megállapodásokat", amelyekben Magyarország területének nagy részét átengedte Ausztriának, Jugoszláviának és Romániának. Mostanra már hozzászóltam, hogy kifejezzem felháborodásomat, és elmondtam a politikusból lett hiszpánnak, milyen abszurdnak hangzottak számomra a szavai. Amikor azonban kitört az újabb balkáni háború, eszembe jutottak ezek a kezdetek, és hirtelen tudatosult bennem, hogy magyar kollégáim jelzései talán sokkal kevésbé meglepőek, mint tíz évvel ezelőtt gondoltam. Akár "rövidnek", akár "hosszúnak" nevezzük, a huszadik századnak még nem volt vége. Hirtelen úgy tűnt, mintha a mi saját Śn de siēcle-nkben visszatérnénk a kezdetéhez. A "Versailles" ismét politikai szótárunkban szereplő kifejezéssé vált.

Bár a Tanner-előadásaim témáját tekintve úgy tűnhet, nem akarom követni azt az okos tanácsot, amelyet egy amerikai kollégám adott nekem egyszer, amikor az első előadásomra készültem ebben az országban: azt mondta, hogy kezdjem egy olyan történet elmesélésével, amelyről a hallgatóság nem biztos, hogy egyáltalán kapcsolódik a témához. Hogy kiderüljön, végighallgatják az előadásod végéig. Ehelyett megpróbálok jelezni, hogy milyen munkát végeztem az elmúlt tíz évben, és így leírni azt a hátteret, amely előtt az előadásaimat meg kell érteni. 1989 óta különböző intézményépítési kísérletekben vettem részt, amelyek révén négy felsőoktatási és tudományos intézményt hoztam létre vagy bővítettem a volt kommunista blokk országokban: a Collegium Budapestet, a Közép- és Kelet-Európa Felsőfokú Tanulmányok Első Intézetét; a bukaresti New Europe College-ot; a varsói Graduate School for Social Research-t; és a szentpétervári Bibliotheca Classica-t, amelyhez egy klasszikus középiskola, egy "gimnázium" kapcsolódik. Amikor a ~~külm~~ napi problémáival foglalkozom, és nagyjából így jellemezném a Tanner-előadásaim témáját, a közelmúlt tapasztalataiból beszélek. Közép- és Kelet-Európában a tudás helyi összefüggéseinek javításán fáradozva kezdtem megérteni, hogy Európa megosztottsága nemcsak a keletieknek jelentett problémát, hanem nekünk nyugatiaknak is. Ez új szemléletet adott nekem a német kultúra múltjáról és jelenéről.

A Tanner-előadások tartása az emberi értékekről olyan megtisztelő feladat, mint amilyen nagyszerű. Én a magam részéről nem tehetek úgy, mintha képes lennék "az emberiség szellemi és erkölcsi életéhez hozzájárulni", ahogyan Obert Clark

Tanner remélte, amikor ezeket az előadásokat adományozta. Én csak arra törekedhetek, hogy valami szerényebbet tegyek a terjedelemben és az ambícióban. Előadásaim témája a "német kultúra", azaz a kultúra túlértékelése a politika rovására. Ezzel egy ország és egy kontinens, Németország és Európa szellemi és erkölcsi életét fenyegető múltbeli és jelenlegi veszélyt veszek célba.

Tanulságok a csökkentett sajátosságról

Ha van valami német ideológia, akkor az abban áll, hogy a romantizmust kijátsszák a felvilágosodással, a középkort a modern világgal, a kultúrát a civilizációval, a szubjektívet az objektívvel, a közösséget a társadalommal szemben - és végül a német sajátosságot dicsőítik. Ez a "kivételesség" mindig is büszkeséget jelentett - nem utolsósorban azért, mert jelentős mértékben kulturális törekvéseken és eredményeken alapult. A német idealizmus által létrehozott szubjektív, befelé forduló birodalom, a weimari klasszikus irodalom, a klasszikus és romantikus zenei stílusok nemcsak hogy több mint száz évvel előzték meg a politikai nemzet megalapítását: úgy üdvözölték őket, mint politikai tettet, amely ezentúl legitimálta a társadalomból a kultúra és a magánélet szférájába való visszavonulást.

Miután néhány évvel ezelőtt egy könyvben hasonló összegzést adtam, örültem, amikor Hans Magnus Enzensberger egyik esszéjében hosszan idézte azt. Az öröm azonban értetlenséggé változott, amikor rájöttem, hogy az én szavaimat használta fel Spanyolország modernkori történetének jellemzésére. Így ironikus leckét kaptam: a német történelem közel sem olyan kivételes, mint ahogyan azt a németek hajlamosak hinni. Az elmúlt évtizedekben a csökkentett partikularitásnak ezt a leckéjét meggyőzően tanították meg az *ancien régime* fennmaradását bemutató at- kísérletekben az egész modern Europe-ban; az európai társadalmak és politikáik összefonódásának vizsgálatában az első világháborút követő évtizedben; a német nemzeti doktrínák ciklusának rekonstrukciójában, amelyek ideológiai átmeneteit, nem pedig ideológiai állandóságát tekintik jellemzőnek; és annak bizonyításában, hogy a kulturális pesszimizmus nem német sajátosság volt, hanem a polgári társadalmak általános jellemzője.¹

¹ Arno Mayer, Charles Maier, Harold James, Jim Sheehan, David Blackbourn és Geoff Eley publikációira utalok.

Ezek a különböző módon meggyőző, de "a modernitás kibontakozásának és végső győzelmének krónikus túlzásba vitelét" ellensúlyozó kísérletek sokat tettek azért, hogy Németország sajátos múltját újra az európai történelem tágabb kontextusába helyezzék. Inkább visszatükrözik, minthogy olyan légkört teremtettek volna, amely arra csábította a revizionista történészeket, hogy a nemzetiszocializmus utánzó jellegére hivatkozzanak, amelynek ideológiáját - állításuk szerint - a korábbi latin-európai fasizmusok mintájára alakították ki, és amelynek atrocitásai a sztálinizmus korábbi bűneinek tükörképei voltak. A chronológiát nemcsak magyarázatként, hanem - ugyanilyen tévesen - mentséggként is használva, a német sajátosságot így szinte európai normalitásnak tekintették. A holokausztot nem sokkal mássá redukálták, mint egy szörnyű balesetnek egy olyan úton, ahol a figyelmetlen és ideológiától megrészegült vezetés nem a kivétel, hanem a szabály volt. A beágyazottság keresése megértéshez vezetett, a megértés pedig végül megbocsátáshoz és feledésbe merüléshez: *Tout comprendre c'est tout pardonner*.

A német történelem és sajátosságainak megértése nemcsak a hivatásos történészek, hanem a filozófusok számára is kihívást jelentett. Sőt: úgy tűnt, mintha csak a filozófia tudna magyarázatot találni olyan történelmi fejleményekre, amelyek első pillantásra elkerülték a történelmi megértést. Ez volt az érv John Dewey *German Philosophy and Politics* című művében, valamint George Santayana 1915-ben, illetve 1916-ban megjelent *Egotism in German Philosophy* című művében. Dewey Kant tanítását a két birodalomról - "az egyik külső, fizikai és szükséges, a másik belső, ideális és szabad... az elsőbbség mindig a belsőnél³ [van]" - emelte ki a német nemzeti élet megértésének legfontosabb elemeként; George Santayana pedig ugyanezt tette, amikor a transzcendentális filozófiát úgy jellemezte, mint a "saját mellkasába való belenézés" preferált módszerét - kissé maróan hozzátéve, hogy "a német mell már nem az az anatómiai régió, amelyet Locke akart megvizsgálni, hanem egy tisztán metafizikai kiindulópont⁴". Santayana számára a német gondolkodás perverzítése abban állt, hogy olyan egoizmust dicsőített, amelyet más nemzetek olyan akadályként tekintettek, amelytől a lehető leggyorsabban meg kell szabadulni. De Dewey, aki nem kevésbé kritikus volt, szintén csodálta a

² Arno J. Mayer, *A régi rendszer fennmaradása: Europe to the Great War* (New York: Pantheon, 1981), p. 5.

³ John Dewey, *German Philosophy and Politics* (Freeport, N.Y.: Books for Libraries Press, 1942), p. 69.

⁴ George Santayana, *Egotism in German Philosophy* (New York: Charles Scribner's Sons, 1940), p. 21.

a transzcendentális módszer elterjedtségét, amely Németországot a világ egyetlen olyan országává tette, ahol még a lovassági tábormokok is a filozófiát alkalmazták a gyakorlati tanulságok levonására. A legszembetűnőbb párhuzam Dewey és Santayana között azonban az, hogy a második világháború kezdetén és a második világháború alatt mindketten újra kiadták az első világháború közepén írt könyveiket, amelyeket most úgy érezték, hogy jogosultak változtatás nélkül újra kiadni. Ugyanígy, Thorstein Veblennek a *császári Németországról és az ipari forradalomról* szóló tanulmányát, amely eredetileg 1915-ben jelent meg, 1939-ben újra kiadták. Úgy tűnik, Németország és a német kultúra egyáltalán nem változott.

A tipikus német

Így nemcsak maguk a németek látták a belterjességet Németország ~~nk~~ kényszerhelyzetének és kulturális eszményének; a csodálkozás és a csodálat keverékében a külföldi szerzők is ezt állították - és talán jobban, mint a németek. Amikor 1942-ben és 1943-ban a Londoni Szociológiai Intézet Morris Ginsberg javaslatára előadás- és vitasorozatot szervezett *A német elme és kilátások* címmel, az eredmény eléggé megrázó volt a nemzet számára, amellyel Anglia egy generáción belül másodszer is háborúban állt. A vitákat G. P. Gooch vezette, aki büszkén mutatkozott be nemcsak a Szociológiai Intézet, hanem az angol Goethe Társaság elnökeként is. Az intézet titkára foglalta össze őket: "Bármilyen legyen is a német társadalom eljövendő formája, lehetetlen olyan állapotot elképzelni, amely stabil, békés és humánus lesz, hacsak nem testesíti meg Goethe fő eszméit: az egyéni fejlődésbe vetett hitet, a természettel való együttérzést és egységet, a látásmódot és a képzeletet, amely a hétköznapi és hétköznapi dolgokat szüntelenül szimbólummá, drámává és költészetté alakítja." ⁵Ez azt jelentette, hogy a német politika kudarcát otthon kell megjavítani - és hogy valójában a dráma és a költészet által lehet megjavítani. A jobb Németország, a kultúrnemzet sértetlenül túlélne a háborút.

Bár mostanra már az 1945-ös évhez léptem, talán még mindig túl sok a történelem azok számára, akik aggódnak amiatt, hogy a Tanner-előadások ne váljanak antikvitássá. Hadd mondjak tehát egy példát arra, hogy az olyan viták, mint amilyenek a

⁵ Alexander Farquharson, "Összefoglalás", in: *The German Mind and Outlook*, szerk. G. P. Gooch et al. (London: Chapman and Hall, 1945), p. 218.

London Sociological Society, amely egyfajta Goethe-epifániával végződött, ma is számít a költők és gondolkodók országában. 1949-ben az Allensbach Institut, a Gallup Intézet német megfelelője, a németek reprezentatív mintáját kérdezte meg Johann Wolfgang von Goethe ismereteiről és Johann Wolfgang von Goethehez való viszonyáról. Ez volt az az év, amikor a Szövetségi Köztársaság megalakult, ahogy az intézet büszkén emlékezik. A Goethe-felmérést, amelyet a legnagyobb német televíziós csatorna finanszírozott, idén, a költő 250. születésnapjának nagy pompával való megünneplése alkalmából rendezték meg újra.⁶ Külföldön ezek a felmérések meglehetősen viccesen hangzanak - itthon azonban komolyan vették és még mindig komolyan veszik őket. A németeket 1949-ben például arról kérdezték, hogy 1945 után volt-e "nagy lelki élményük". Csak a kiábrándító 46% válaszolt igennel - ezt az eredményt a közvéleménykutatók annyira lehangolónak ítélték, hogy azt egy kiadó válaszával kellett ellensúlyozni, aki azt állította, hogy minden nap volt egy jelentős spirituális élménye. Kissé pajkosan hozzátette: "Ez valóban egy elképesztő kérdés. Elmennék odáig, hogy azt mondanám, hogy az a német, akinek 1945 óta nem volt nagyobb spirituális élménye, jobb, ha felakasztja magát."

A Goethe-felmérések lehetővé teszik az 1949-es és a mai németek összehasonlítását, valamint Kelet és Nyugat összehasonlítását majdnem tíz évvel az újraegyesítés után. Arra a kérdésre például, hogy Goethét tipikus németnek tartják-e, keleten 47%, nyugaton azonban csak 31% válaszolt igenlően - 16%-kal kevesebb, mint 1949-ben. Goethe regényei ma is számítanak? Nyugaton 37%, keleten 49% válaszolt igennel. Tudsz legalább egy Goethe-verset kívülről? Nyugaton csak 10%, keleten viszont 25%. Úgy tűnik, a keletnémetek minden tekintetben közelebb érzik magukat Goethehez és örökségéhez, mint a nyugatnémetek. A német sajtó sok gondolkodnivalót talált abban a tényben, hogy a németek 1949-től többsége Faustot tartotta Goethe drámájának legfontosabb szereplőjének, míg Šfty évvel később Mefisztó - ha csak nyugaton is - az első helyre lopakodott. Keleten még mindig Faust játszotta a főszerepet.

A Goethe-felmérések legérdekesebb aspektusa azonban nem az általuk adott válaszokban rejlik, hanem abban, hogy mind a közvéleménykutatók, mind a közönség milyen jelentőséget tulajdonított ezeknek a felméréseknek. Az emberek Goethéről alkotott képét a nemzet állapotának lakmuspapírjának tekintették. Két eredmény különösen megnyugtató volt. Először is, Goethe népszerűsége nem csökkent drámai mértékben azóta, hogy Másodszor 1949., Goethe még népszerűbb volt a következő években.

⁶ Institut für Demoskopie Allensbach, *Demoskopie und Kulturgeschichte, eine Goethe-Umfrage für das Nachtprogramm des NWDR 1949* (rpt. Allensbach/Bodensee: ZDF-Nachtstudio, 1999).

keleten, mint nyugaton. Ez azt jelentette, hogy a kulturális nemzet élt és virult. Ez azt is jelentette, hogy a német egységesség előnynek és nem hátránynak bizonyult abban a törekvésben, hogy megőrizzük a legjobbat, amit Németország magának és a világnak nyújtani tud: a kultúrát. A közvélemény-kutatások néhány nyugtalanító eredményt is mutattak: miért látja például a magukat mérsékelt baloldalinak valló németeknek csak 27%-a, míg a politikai jobboldal 48%-a Goethében a tipikus németet? Ez a kérdés megválaszolatlan maradt, mert fel sem tették.

Furcsa közömbösség a politika iránt

Amikor George Santayana a Harvard College-ban német metafizikát tanított, úgy érezte, hogy "homályos és vonagló tételei alatt... valami baljóslatú, valami egyszerre üres és agresszív" működik - az ihletett homályosság állapotát huszonöt évvel később John Dewey élezte ki, aki "a folytonosság mögöttes szálairól beszélt, amelyek Hitler hitvallását a klasszikus német filozófiai hagyománnyal kötik össze".⁸ A folytonosság ilyen állításait - amelyek gyakran az ok-okozati összefüggések állításává feszültek - megerősítette a holokauszt, az egyedülálló kollektív bűn, amely a német kultúrát halálra ítélte, és úgy tűnt, hogy egyszer s mindenkorra megpecsételi a nyugati civilizáció főáramától való elszakadását. Mégis - a politika és a szellemi szféra közötti oksági kapcsolatok konstruálására irányuló kísértesek nem voltak túl meggyőzőek - függetlenül attól, hogy az olyan személyeket, mint Luther, Kant, Schelling és Nietzsche, vagy az olyan szellemi mozgalmakat, mint az idealizmus vagy a romantika, egy olyan út kezdetének tekintették-e, amely Hitlerrel elkerülhetetlenül zsákutcának bizonyult. Akár önvizsgálatnak vagy befelé fordulásnak, akár érzelmi individualizmusnak vagy filozófiai egoizmusnak nevezzük - e vonások egyike sem tartozik kizárólag a német nemzeti karakterhez.

Arra a kérdésre, hogyan válhatott Németország modern gazdasággá a modern társadalmi értékek és politikai intézmények támogatása nélkül, általában az állam túlsúlyára hivatkozva válaszolnak, amely felülről adta azt, amiért más országokban a burzsoáziának saját erejéből kellett küzdenie és megszereznie. A modern Németország - érveltek - "elsősorban az állam hatalmában és fenségében gondolkodott, a modern Anglia elsősorban a polgárok jogaiban és szabadságában...".

⁷ Santayana, *Egotizmus a német filozófiában*, viii. o.

⁸ Dewey, *Német filozófia és politika*, p. 15.

zen." ⁹Ez a nézet, amely Németországot, az engedelmesség országát állítja szembe Angliával, a szabadság országával, heves támadásoknak van kitéve. Mégis aligha tagadható, hogy az állam bálványozása nagymértékben alakította a német társadalom körvonalait és a német történelem menetét. Ez a politika és a nyilvánosság jelentős gyengülésével járt. Időnként úgy tűnhetett, mintha Németország egy politika nélküli állam lenne. Mégsem volt soha célja, hogy kultúra nélküli állam legyen.

Fritz Stern meggyőzően érvelt amellett, hogy a politika iránti furcsa közömbösség, amely a német magán- és közéletet jellemezte, nagyrészt a kulturális elsőbbség és a weimari klasszicizmus óta Németországban uralkodó illiberális elitizmus magas presztízsével magyarázható. A kultúra az abszolútum színtere volt, egy kompromisszummentes birodalom. Felmagasztalása ahhoz az illúzióhoz vezetett, hogy a kultúra helyettesítheti a hatalmat, és így a politikát is.¹⁰ Innentől kezdve, amikor "német kultúráról" beszélek, a kifejezést pontosan ebben az értelemben használom. A "civilizációval" ellentétben a "kultúra" olyan kifejezés maradt, amely a német nyelvben szinte természetes módon távol áll a politikától, ha nem is ellentétes vele. A "kultúra" konnotációja ugyanolyan pozitív, meleg és ígéretes, mint a "politika" é ambivalens, hideg és gyanús. A "weimari köztársaság" kifejezés még ma is nyelvi sérüléseket szenved, míg a "weimari kultúrára" nosztalgikusan úgy emlékeznek, mint egy nagy ígéretre, amely nagyrészt teljesítetlen maradt. A kultúra felmagasztalása és a politika lefokozása hozzájárult az első német Re-közönség bukásához. Ez az ambivalencia még a Szövetségi Köztársaságban is fennmaradt, amelynek csatakiáltása az volt, hogy "Bonn nem Weimar", és fennmaradt az újraegyesült Németországban is.

A holokausztnak, a nyugati civilizáció nagy szakadásának kellett volna jeleznie azt a pontot, ahonnan már nincs visszaút, és amely után a kultúra a politika fölé emelése Németországban már nem volt lehetséges. Azt hiszem, ezt akarta mondani Theodor Adorno, amikor barbárnak nevezett minden olyan kísérletet, hogy Auschwitz után verset írjanak. Paul Celan Auschwitz után írt versei minden voltak, csak nem barbár - nem azért, mert Celan túlélte, hanem mert költészete a kultúra tehetetlenségét, nem pedig hatalmát tükrözte. A holokauszt mégsem vált olyan ponttá, ahonnan nincs visszaút, legalábbis sokáig nem. Nem jelentette a "német kultúra" végét.

⁹ Gooch et al., *The German Mind and Outlook*, p. viii.

¹⁰ Vö. Fritz Stern *A kulturális kétségbeesés politikája: A Study in the Rise of the Germanic Ideology* (1961; Berkeley: University of California Press, 1974) és *The Failure of Illiberalism* (New York: Alfred A. Knopf, 1972).

Ennek egyik oka, bármennyire is abszurdnak tűnik, a faszizmus és később a nemzetiszocializmus esztétikai felfogása, amely a második világháború után a németországi értelmiség és kulturális elit nagy részének szellemi felépítését alakította.

A faszizmus esztétikai vonzereje

Ma hajlamosak vagyunk arra, hogy a nemzetiszocializmusra és a kultúrára úgy gondoljunk, mint a fogalmak ellentmondására. Ha csak megnézzük Hitlert és társait a Mu- nich kiállításán, ahogyan az "elfajzott művészet" századunk legnagyobb expresszionista festményein gúnyolódtak 1937., elég, hogy megerősödjön bennünk az a meggyőződés, hogy a náci nem tehettek mást, mint hogy lerombolják a *Kulturstaatot*, amely évszázadokon át a német önmegértés és nemzeti büszkeség bálványa volt. Igaz, sok náci figura - Hitler, a festő, Joseph Goebbels, a regényíró és Albert Speer, az építész - a hatalomátvétel után is magával vitte fiatalkori művészi ambícióit, és a nemzetiszocialista párt vezetőségének belső köreinek találkozóit olykor quijotikus *Salon des refusés-ekké* változtatta. Ma már azonban csak nevetni vagy hitetlenkedve rázni tudjuk a fejünket, amikor arról olvasunk, hogy Hitler azt mondta Sir Nevile Hendersonnak, a brit nagykövetnek, hogy belefáradt a politikába, és vissza akar térni az olajfestészetéhez: "amint véghezvittem a Németországnak szánt programomat[†] úgy érzem, hogy a lelkemben van, hogy a kor egyik legnagyobb művésze legyek, és hogy a jövő történészei nem azért fognak emlékezni rám, amit Németországnak tettem, hanem a művészetemért."

Dorothy Thompson 1940 áprilisában a *Foreign Affairs*-ben megjelent híres cikkében Németországot Európa problémás gyermekének nevezte, rámutatva, hogy Hitler számos jellemvonása hasonlít egy beteg társadalomra, amely végül egy beteg embert juttatott hatalomra: "Milyen frusztrációk lehetnek ebben az emberben, gondolta az ember - olyan érzékeny, olyan kegyetlen, olyan gyenge és olyan agresszív! És azok a karakterek körülötte - perverzek és reklámszakemberek, frusztrált értelmiségiek, akik egyetlen jó újságnál sem tudtak munkát vállalni, vagy színdarabjaikat előadni, könyveiket kiadni." Hitlerben egy olyan embert látott, aki az első világháború közös kalandja után hátralévő idejét egy álomvilágban töltötte, "egy olyan embert, akit senki sem 'értett meg', tele irigységgel, titkos gyűlölettel, frusztrált kre-

[†]11,1939, A *Time* szeptemberi számában megjelent cikk 29.címe "Festők háborúja" volt, utalva ezzel arra a tényre, hogy a lengyel főparancsnok, Edward Smigly-Rydz marsall "képes, bár akadémikus tájképfestő" volt.

atív hatalom.¹² Thompson cikkébe nem szabad beleolvasni azt a hiábavaló kísérteést, hogy pszichológiai fecsegéssé redukálja azt a politikai és erkölcsi katasztrófát, amelyet a nemzetiszocializmus jelentett Németország számára. Inkább hasznos utalást látok benne arra, hogy itt - a fentebb leírt német ideológiával pontosan ellentétben - olyan kísérletekkel állunk szemben, amelyek a kulturális kudarcot vagy a beteljesületlen művészi törekvéseket politikai eszközökkel próbálják kompenzálni. Németországban ez valóban forradalmi lépés volt, ami talán segíthet megérteni azt is, hogy a nemzetiszocialista állam totalitárius jellege miért az esztétikán keresztül is érvényesült.¹³

A nemzetiszocializmus nem a hit, hanem a rituálék révén tudott esztétikai varázst kelteni Németországon kívül is, még azokban is, akik nem rokonszenveztek Hitlerrel, vagy akik elvesztették azt, amikor politikájának bűnös vonatkozásai egyre nyilvánvalóbbá váltak. Nem Wyndham Lewis volt az egyetlen, aki - a Hitler-kultusról szóló, a második világháború kitörése után megjelent könyvében - Hitlert eredetileg műzsával rendelkező politikusnak tekintette, bár rögtön hozzátette, mintha megdöbbsent volna saját szavain, hogy ha Hitler költő lenne, akkor "az egyik legunalmasabb költő" lenne.¹⁴ Franciaországban a politikai szélsőjobboldal tagjai irigyelték Németországot, mert a nemzetiszocializmust az európai latin országokból kiinduló fasiszta mozgalmak legitim örökösének tekintették. De míg a fasizmus mind Olaszországban, mind a németeknél szklerotikussá és bizonytalanná vált.

¹² Dorothy Thompson, "The Problem Child of Europe", *Foreign Affairs* (181940): 13391.. Nem tudom, hogy Göbbels olvasta-e Dorothy Thompson cikkét, vagy annak tartalmára a munkatársai hívták fel a figyelmét. Ha igen, akkor különösen megdöbbsentő lehetett számára.

mivel az Egyesült Államok elleni német háborút nagyrészt kultúrharcnak tekintette - ellentétben a Franciaország és Anglia elleni háborúval, amelynek kultúráját kritizálták, de alapvetően elfogadták, vagy a kommunista Oroszország elleni háborúval, amelytől minden kulturális teljesítményt megtagadtak. Áprilisban Goebels 23, 1942, naplójába írta: "Az a benyomásom..., hogy az amerikaiak negyedszázadonként részt vesznek egy európai háborúban, hogy a lehető legolcsóbban és legkönnyebben magukhoz vehessék mindazt a kulturális munkát, amit Európában elvégeztek. Az amerikai kontinens aligha van abban a helyzetben, hogy a kultúra terén bármi sajátot hozzon ki magából. Az Európából származó importra szorul, és mivel az amerikaiak annyira odavannak a pénzért, természetesen szeretik a lehető legnagyobb mértékben birtokba venni alkotó és feltaláló munkánk eredményeit anélkül, hogy fizetnének érte." Goebels nevétségessé tesz egy esetet, amelyet az amerikai kultúra alsóbbrendűségének snal-ítéletének tekint: "A Metropolitan Operát bezárták. És mindezt egy olyan országban, amelynek csak egyetlen operája van, és amelynek vezetője elég szemtelen ahhoz, hogy háborút indítson az állítólag általunk fenyegetett európai kultúra nevében!". Joseph Goebels, *Naplók 1942-1943*, szerk. Louis P. Lochner (Garden City, N.Y.: Doubleday and Co., 1948), 180-81. oldal. Hogy tisztázzuk a dolgokat: a Metet a második világháború alatt soha, egyetlen alkalommal sem zárták be. Az egyetlen alkalom, amikor a Met bezárt, a Kennedy-gyilkosság, egy énekes halála *A Makropulosz-ügy* premierje alatt, valamint egy hóihár okozta áramszünet volt a városban. Voltak 1942, operaházak Cincinnati-ben, San Franciscóban, Chicagóban, Denverben, Milwaukee-ban, Pittsburghben, Hartfordban, Miami-ban, Charlestonban és más városokban. Ezúton szeretnék köszönetet mondani John Churchnek, az OPERA America információs szolgálatának igazgatójának, aki volt olyan kedves, és rendelkezésemre bocsátotta ezeket az információkat.

¹⁴ Wyndham Lewis, *The Hitler Cult* (1939; New York: Gordon Press, 1972), p. 47.

és Franciaországban, Németországban erőteljesen átalakult és így fennmaradt. A nemzetiszocializmus megőrizte a korai fasizmusra jellemző anarchista és művészi attitűdöket: a fennálló hatalom iránti ifjúkori tiszteletlenséget és az általános akaratot, hogy *épater le bourgeois*, különösen mivel a burzsoázia nagymértékben azonosult a zsidó kultúrával.¹⁵ Rilke egykor Mussoliniban mindenekelőtt a költői kvalitások emberét látta.

A fasizmust sokan a *l'art pour l'art* politikai megfelelőjének tekintették.¹⁶ Az olyan szerzők számára, mint Brasillach, Drieu és Alphonse de Chateaubriant, természetesnek tűnt, hogy minden politikusnak, aki költőnek álmodta magát, fasisztává kell válnia - ahogyan Degrelle, Mussolini, Hitler és Co-dreanu tette. Furcsa kijelentés volt ez egy olyan országban, ahol az olyan szocialisták, mint Léon Blum, szintén arról álmodtak, hogy Flaubert lesznek. És mégis, a csodálat annak, amit Brasillach "esztétikai érzékenységnek" nevezne Hitler mint egyén és a nemzetiszocializmus mint mozgalom iránt, politikai hatással is járt.¹⁷ Sok olyan *hommes de lettres*, aki szkeptikus volt, amikor elindult a nemzetiszocialista párt nürnbergi gyűléseire, fanatikusként tért vissza: "Oui, Hitler est bon" - hangzott el Alphonse de Chateaubriant 1937-es rezüméjében, amivel a furcsa esztétikai vonzalom dán erkölcsi ítéletté változott.¹⁸ Ezek az írók és értelmiségiek, anélkül, hogy feltétlenül a náciik vagy - természetesen - egész Németország feltétlen csodálóiává váltak volna, hozzájárultak az empátia és a megértés olyan kontextusának megteremtéséhez, amely nemcsak lehetővé, hanem tiszteletreméltóvá, sőt szükségessé tette az együttműködést. Ez segít megmagyarázni, hogy a francia és frankofón önkéntesekből álló "Charlemagne" SS-hadosztály miért volt az utolsó csapatok között, amelyek Hitler berlini kancelláriáját védték a Vörös Hadsereggel szemben. A harmincas évek francia jobboldalának kommunistaellenes érzéseitől és mélyen gyökerező Amerikaellenességétől fűtve, a harmincas évek francia jobboldalának...

¹⁵ Itt nem tudok kellő figyelmet fordítani a Stanley Hoffmann által hangsúlyozott különbségre a "németekkel való kollaboráció" és a "náciikkal való kollaborálás" között. Vö. az ő cikkét: "Self-Ensnared: Kollaboráció a náci Németországgal", in *Decline or Renewal? Franciaország az 1930-as évek óta* (New York: Viking Press, 1974), 26-44. o.

¹⁶ Vö. Erwin von Beckerath, *Wesen und Werden des faschistischen Staates* (Berlin: Julius Springer, 1927).

¹⁷ William R. Tucker, "Politika és esztétika: Brasillach fasizmusa," *Western Political Quarterly* (1962)15: 608.

¹⁸ Alphonse de Chateaubriant, *La gerbe des forces (Nouvelle Allemagne)* (Párizs: Bernard Grasset, 1937), 69. o. De nem csak a francia fasisztákat nyűgözték le a nürnbergi pártgyűlések. Nevile Henderson 1937-ben járt ott először: "A hatás, amely egyszerre volt ünnepélyes és gyönyörű, olyan volt, mintha egy jégkatedrálisban lettem volna." Hat évet töltöttem Szentpéterváron a háború előtt, a régi orosz balett legjobb napjaiban, de grandiózus szépségben soha nem láttam olyan balettet, amelyhez hasonlítható lett volna." Nevile Henderson, *Failure of a Mission* (New York: G. P. Putnam's Sons, 1940), 66-67. old.

úgy vélték, hogy kultúrharcot vívnek, amelyben az európai értékeket meg kell védeni az ázsiai bolsevizmussal és az amerikai materializmussal szemben. A nemzetiszocialista politikának ez a messzemenő esztétikai alátámasztása az, ami miatt annyira helytelen Leni Riefenstahl filmjeit vagy egy olyan szerzőt, mint Paul de Man német "esztétikai nacionalizmus" iránti vonzalmát lekicsinyelni,¹⁹ és a náciizmus iránti pusztán periférikus és ezért erkölcsileg védhető szimpátia kifejeződésének tekinteni. Ezek a lényegre mutatnak rá.

Művészet és erkölcs

Az *Esquire*-ben megjelent egy 1939, rendkívüli és megdöbbentő portré Hitlerről. A portré nem utolsósorban a címe miatt volt sokkoló: "Ez az ember a testvérem." A szerző Thomas Mann volt. Hitler nem csak, hogy jobban képviselte hazáját, mint azt a világ eredetileg gondolta. Nemcsak, hogy még egy rokonszenves megfigyelő is ismerős német vonásokat fedezett fel a rettenetes náci fiziognómiában. Thomas Mann-nal egy nagy művész látszott komolyan venni Hitler művészi igényeit. A csalódott bohém festő, aki ellenállás nélkül jutott egyik politikai diadalból a másikba, katasztrófa volt, szerencsétlen jelenség, és mégis nem lehetett nem egy bizonyos borzongó csodálattal tekinteni rá: "Muszáj-e most, bármennyire is fáj, művész-jelenségnek tekintenem ezt az embert? Eléggé megalázó módon, minden benne van: a nehézkesség, a lustaság, a szárnalmas formátlanság a fiatalságban† A lusta, vegetáló lét egy erkölcsi és szellemi Bohémia mélyén; az alap- szellemi arrogancia, amely túl jónak tartja magát minden értelmes és tiszteletreméltó tevékenységhez, azon homályos megérzése alapján, hogy valami másra van berendezkedve† Egy testvér - egy meglehetősen kellemetlen és megalázó testvér. Idegesít, a kapcsolat bizonyos fokig fájdalmas. De nem tagadom meg."²⁰

Thomas Mann vallomása nem utolsósorban azért volt meggyőző, mert itt egy művész tette nehezé a dolgokat saját maga számára azzal, hogy - bár fájdalmas volt - elismerte Hitler és a nemzetiszocializmus bizonyos esztétikai vonzerejét. Richard Wagner iránti csodálatát tekintve, akiben az egyik legjelentősebb

¹⁹ Vö. Lindsay Waters, "Paul de Man: Responses: A Sketch of Two Generations, in *Responses: Paul de Man's Wartime Journalism*, szerk. Werner Hamacher et al. (Lincoln: University of Nebraska Press, 1989), 397-403. o.

²⁰ Thomas Mann, "That Man Is My Brother", *Esquire* no11., 3 (1939)3.; 132.

nagy német "mesterek", Mann valóban habozott, hogy Hitlert és Wagnert egyáltalán összehozza. Mégis Hitler eszméit "a wagnerizmus torz fázisának" minősítette, és Hitler tiszteletét a muzikus-művész iránt megalapozottnak, bár inkább illegitimnek nevezte. Mann szerint azok az órák, amikor a legszánalmasabban gyűlölte Hitlert, nem a legjobb órái voltak. Mann azt mondta, hogy csak azokban az órákban tudott megbirkózni Hitlerrel, amikor legyőzte gyűlöletét, és használta azt az eszközt, amelyet minden kreatív írás előfeltételének és előfeltételének ismert fel: az iróniát. Az "Az az ember a testvérem" irodalmi remekmű - és ezzel rámutat a művészet és az irodalom határaitra. Az irónia fogságában a művész Thomas Mann képtelen volt megbirkózni egy olyan jelenséggel, mint Hitler, hiszen "az erkölcsi szféra... valójában nem egészen a művész dolga". A művészetekben és az irodalomban rejlő morális távolságtartás volt az, ami az európai történelemben sokakat arra készítetett, hogy a nagy embert, a zenit általában aestétikus, nem pedig etikai jelenségnek tekintsék. Így hát, akár tetszett, akár nem, Hitlert - részben esztétikai jelenségként, amelyben az örületet diszkrécióval próbálták kezelni - szintén zseninek kellett nevezni.

Hitler ábrázolásában Thomas Mann előre látta, hogy a nemzetiszocializmussal a "német kultúrának", szigorúan véve, véget kell érnie. A művészi törekvések és az esztétikai ítélőképesség erkölcsi korlátaira is rámutatott. Nem esett áldozatul annak az illúzióknak és reményeknek, hogy a művészi modernizmus és a demokratikus meggyőződések között választási afšnitás van. Al- leginkább az ellenkezője látszik igaznak. A nagy festők közül, akiket Hitler és elvtársai nyilvánosan megvetettek, jó néhányan csakugyan örültek volna, ha ez a harmadrangú festő befogadja őket, mert közel érezték magukat az ő eszméihez. Azzal, hogy Hitlert a testvérenek nevezte, Mann egy kényelmetlen igazság napvilágra kerülését is elősegítette. A művészi modernizmus a maga mélyén semmiképpen sem volt valóban demokratikus; inkább nyíltan mutatott hajlamot a tekintélyelvű, ha nem totalitárius nézetekre. A modernizmus mint esztétikai program erkölcsi alapon nem volt elítélhető. Ahhoz, hogy elkerülje az elítélést, úgyszólván olyan társadalmi kontextusba kellett helyezni, amelyben az erkölcsi megfontolások áthatották a politikát és a közéletet.

Ezért játszott a kultúra illuzórikus túlértékelése olyan veszélyes szerepet a német történelemben. Amikor a kultúrát a politika kompenzációjaként fogadták el, akkor a közszféra erkölcsének hiányát is elfogadták. A fasizmus és később a nemzetiszocializmus esztétikai vonzereje nem volt szuperszonális jelenség. A náci ideológia vonzerejét a német burzsoázia nagy része és számos német művész számára a náci ideológia vonzerejét magyarázó kísérletek egyik központi elemének kell lennie.

és értelmiségiek. Amikor a Londoni Szociológiai Intézet tagjai azt jósolták, hogy Németország csak akkor lesz képes túlélni a nácizmust, ha helyreállítják a Goethe által képviselt alapvető kulturális értékeit, akkor a nagy német illúzió áldozatává vált: a kultúra mindig az első, a politika csak utána következik. Ennek az ellenkezője volt igaz. Ahhoz, hogy túlélje az Európára kényszerített civilizációs törést, Németországnak fel kellett adnia a legnémetebb ideológiát: azt az illúziót, hogy a kultúra képes kompenzálni a politikát. Ez a folyamat azonban sokáig tartott. A "német kultúra" a második világháborút jóval a második német köztársaság idején is túlélte. Ennek egyik oka a száműzetés és az emigráció összerosódása volt.

A száműzetés és az emigráció elmosódása

1948 nyarán Gottfried Benn német író, akinek költészete és prózája a végletekig próbára tette a német nyelvet, levelet írt Berlinből a *Merkurnak*, annak a folyóiratnak, amely a háború utáni Németország vezető értelmiségi kiadványává vált. Benn a szövetségesek feketelistára tették a náci rezsimhez való állítólagos ragaszkodásáért. Levelében átfogó magyarázatot adott korának múltbeli és jövőbeli kataklizmáira: "Véleményem szerint a Nyugatot egyáltalán nem a totalitárius rendszerek vagy az SS bűnei, még csak nem is az anyagi elszegényedés vagy a Gottwaldok és Molotovok, hanem értelmiségének a politikai koncepciókkal szembeni aljas megalázó megalázottsága ítéli halálra. A *zoon politikon*, az a görög baklövés, az a balkáni fogalom - ez a közelgő végzetünk csírája".²¹ Benn, a meglepő próza mestere, ezzel a feje tetejére állította a német értelmiség klasszikus problémáját. Nem a német értelmiségnek a közéletől való távolságtartását sajnálta, amely könnyű prédává tette őket a nácik számára - úgy tett, mintha az értelmiség nem tudott volna politikamentes maradni, és ezzel hozzájárult a politikai katasztrófához. Benn csodálója volt Platón *Köztársaságának*, amelyet az emberiségről valaha megfogalmazott leglenyűgözőbb vízióknak nevezett. A *Köztársaság* X. könyvében a filozófus megmagyarázza, miért kell a költészetet száműzni a városból.²² Benn a költészetet is el akarta választani a politikától. De míg Platón kitiltotta a költészetet a városból, mert az nem foglalkozott sem az igazsággal, sem az erénnyel, addig Benn megfordította a dolgokat és a

²¹ Gottfried Benn, "Levél Berlinből, 1948. július", in: *Próza, esszék, versek*, szerk. Volkmar Sander (New York: Continuum, 1987), p. 80

²² Vö. Leo Strauss, *The City and Man* (Chicago: Rand McNally and Co., 1964), 133ff. o.

Platón tiltása mint a kulturális eszkaláció igazolása. Ugyanakkor úgy viselkedett, mint egy látnok, aki kiváltságos nézőpontot követel magának - ezzel furcsa visszhangja volt azoknak a képtelen ambícióknak, amelyeket a szabadelvű értelmiség a weimari köztársaság idején keltett.

Benn keserű iróniával zárta levelét:

És így búcsúszom, és üdvözetem ebből az elektromos áram nélküli, elzárt városból, a városnak abból a részéből, amely a görög hiba és az abból fakadó történelmi világ következtében az éhínség szélén áll. Írtam egy sok árnyékkal teli szobában, ahol huszonnégyből két órán át van fény: mert a sötét, esős nyár, incidentálisan, megfosztja a várost a rövid boldogság utolsó esélyétől, és a tavasz őszet fektet e romok fölé. De ez az a város, amelynek ragyogását szerettem, amelynek nyomorúságát most úgy viselem el, mint a helyét, ahová tartozom, a városét, amelyben megéltem a második, a harmadik és most a negyedik birodalmat, és ahonnan semmi sem fog soha kivándorlásra készíteni. Sőt, most már jövőt is jósolhatnánk neki: tárgyilagosságában feszültségek alakulnak ki, világosságában tempóváltások és inter-ferenciák, valami kétértelműség indul meg, egy olyan ambivalencia, mint amilyenből a kentaurók vagy a kétéltűek születnek. Végezetül köszönjük meg Clay tábornoknak, akinek Skymasters, remélem, közvetíti ezt a levelet.

Benn ideges és eredeti prózában írt levele dióhéjban mutatja be a második világháborút közvetlenül követő német gondolkodásmódot: a felelősségérzet és a megbánás hiánya; határtalan önsajnálát; és a múltbeli tapasztalatokból való tanulási hajlandóság hiánya. Ha meg kellene magyarázni, hogy a németországi átnevelés miért volt kénytelen kudarcba fulladni, ez a levél adhatná meg a kulcsot. Mégsem a demokrácia nyílt megvetése, sem a náci rezsimnek a német történelem legitim időszakaként való hallgatóságos elfogadása a legfontosabb passzus ebben a felkavaró dokumentumban. Hadd idézzem még egyszer Benn szavait: Ez "a város, amelynek ragyogását szerettem, amelynek nyomorúságát most úgy viselem el, mint azt a helyet, ahová tartozom, a várost, amelyben megéltem a Második, a Harmadik és most a Negyedik Birodalmat, és ahonnan semmi sem fog soha kivándorlásra készíteni". A költő nem is tudott emigrálni - mert úgy érezte magát, mint aki már az ex-ile-ben él. Berlin, a blokád alá vett város a száműzetésben való létezés metaforája; és Benn - akit kizártak a Nemzeti Írók Kamarájából (*Reichsschrifttumskammer*), aki 1937, nem volt antiszemita, és soha nem is gondolt arra, hogy belépjen a náci pártba - úgy vélte, hogy élete nagy részében száműzetésben élt, művészileg és politikailag egyaránt. Amikor a háború véget ért, Németországban emigrációvá és száműzetéssé vált,

a létezés elmosódott műfajai.²³ A német értelmiség nagy része - tudósok, művészek és írók egyaránt - számára a múlt erkölcsi lehetőségeinek összezavarása a jelen elsajátításának és a jövő tervezésének előfeltétele volt. Ezzel együtt járt a köz- és a magánszféra közötti határok eltörlésére tett kísérlet. A tagadhatatlan egyéni szenvedést a kollektív felelősség levetkőzésének ügyébe sorolták. "A családomat említem" - írta Benn a háború után - "három testvérem meghalt a csatában; egy negyedik kétszer sebesült meg; a többiek, teljesen lebombázva, mindent elvesztettek. Egy Őrst unokatestvérem a Somme-nál halt meg, egyetlen fia a re- centi háborúban; a családnak ebből az ágából semmi sem maradt. Én magam orvosként jártam a háborúban, 1914-18 és 1939-44 között. A feleségem 1945-ben halt meg a hadműveletek közvetlen következményeként. Ez a rövid összefoglalás nagyjából átlagosnak kell lennie egy meglehetősen nagy német család sorsának a XX. század első felében."²⁴ Ebben a szomorú és igaz történetben egyedül a szenvedés számított. Nem volt okkeresés vagy a felelősség keresése.

Nem 1945, a második világháború befejezésének éve, hanem 1948, a pénzreform éve tekinthető a háború utáni Németország történelmének fordulópontjának. Nem a rossz lelkiismeret, hanem az új valuta hajtotta előre a változást, amely egy új társadalmat hozott magával. A német történelem a huszadik században a diszkontinuitások diszkontinuitása. Sem az 1945-ös év, sem az 1933-as nem jelentett törést - legalábbis a tudományos értelmiség és a kulturális elit nagy része számára nem. Amikor az antidemokratikus *beállítottságukban* hasonló, de mégis egymástól annyira különböző értelmiségi temperamentumok, mint a filozófus Martin Heidegger, a jogász Carl Schmitt, a költő Gottfried Benn és az ofšcer és anarchista Ernst Jünger szimpátiájukat fejezték ki a nácik hatalomátvétele iránt, ezt nem megtérésnek, hanem a folytonosság jelének kell tekintenünk. Az 1933-as év fordulópontot jelentett a német történelemben, de ez a visszatérést jelentette egy olyan Németországhoz, amely Versailles után nem vesztette el önértékelését; 1933 nem egy törés volt, hanem a német történelem kiteljesedése. Ahogy Gottfried Benn fogalmazott, az új államot nem utolsósorban azért kellett dicsérni, mert azt ígérte, hogy a kultúrának is megadja, ami jár neki: a politika és a kultúra szétválasztása véget ért. A náci államban a kulturális nemzet újjászületik.

Walter Benjamin különbséget tett a kultúra politizálása között, amely a kommunista rezsimekre volt jellemző, és a kultúra politizálása között.

²³ Az utalás természetesen Clifford Geertz "Blurred Genres: The Rešguration of Social Thought" című művére utal, *American Scholar* no49., 2 (1980):165-79.

²⁴ Idézi E. B. Ashton, "Előszó", in Benn, *Prosa, Essays, Poems*, p. xiii.

a politika esztétizálása, amely a fasiszta ideológia része volt. Bármennyire is nehéz ma megértenünk, az esztétikai vonzerő volt az, ami a német értelmiség nagy részét a náci rezsim híveivé tette - legalábbis egy időre. Sok sorstárs szimpátiája csak akkor csökkent, amikor júniusban a nemzetiszocialista párton belüli disszidenseket³⁰, 1934, és az állam ellenségének vélt személyeket tárgyalás nélkül kivégezték. Az értelmiség azon tagjai, akik szimpatizáltak a nációkkal, felháborodva reagáltak. A náci halálosztagok viselkedésében azonban inkább az ízléstelenséget, mint a törvénytelenéget találták elviselhetetlennek. Nem erkölcsileg voltak megdöbbenve, hanem esztétikailag. Azt hiszem, Gottfried Benn ezt inkább akaratlanul is világossá tette, amikor 1934. augusztus 27-én barátnőjének, az íróknő Ina Seidelnek írt: "Szorosan összeszorított ajkakkal élek, belsőleg és külsőleg is. Ezt nem tudom tovább tűrni. Bizonyos események a szakadék szélére sodortak. Micsoda szörnyű tragédia. Az egész kezd olyan lenni számomra, mint egy harmadosztályú színház, amely állandóan *Faust-előadást* hirdet, miközben a szereposztás aligha felel meg egy olyan bohózatához, mint [az operett] *Huszárláz*. Milyen nagyszerűnek tűnt a kezdet, és milyen mocskosnak tűnik ma az egész".²⁵ Milyen káprázatos lehetett neki és másoknak is elhinni, hogy a nációk valaha is képesek lesznek *Faustot* játszani, azaz a kultúrát komolyan venni. A kulturális elit nagy részének ez volt az álma: hogy Németország olyan állammá válik, amelyben a politika és a kultúra többé nem válik szét. Ez volt a színházi állam fasiszta álma.²⁶ Amikor az álomról kiderült, hogy illúzió, nem távolságtartás vagy ellenállás, hanem csalódás következett. Miután sok 1934. német értelmiségi szívesen maradt volna fasiszta - ha a nációk csak megtűrték volna. A szoroson összepréselt ajkak - ez lett a náci korszakban Németország értelmiségi fiziognómiájának kiemelkedő vonása. Gondolkodni még lehetett, de beszélni már alig, hangosan beszélni meg pláne nem. Miután sok 1934. értelmiségi, aki maradt, az úgynevezett "in- ner száműzetésbe" vonult. "Január 1-jén", írta Gottfried Benn, "elhagyom a lakásomat, a rendelőmet, az egész életemet itt Berlinben, és visszamegyek a hadseregbe† Nem tudom, hová küldenek.

²⁵ Idézi: Reinhard Paul Becker, "Bevezetés", in Benn, *Prosa, Essays, Poems*,

p. xxviii.

²⁶ Azért nem használtam a "színházi állam" kifejezést, mert Clifford Geertz azt írta, hogy "a balinéz állam ex-presszív jellege... mindig nem a zsarnokság felé mutatott", és hogy Balin "a hatalom a pompát szolgálta, nem a pompa a hatalmat". Ez a minősítés szinte kizárja még egy kifejezés kölcsönzését is, nemhogy egy fogalomét. Vö. Clifford Geertz, *Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali*, (Princeton: Princeton University Press, 1980), p. 13.

A jövőm bizonytalan! De erkölcsileg és gazdaságilag nem élhetek így tovább, el kell szakadnom minden itteni kötelékemtől. Ez az emigráció arisztokratikus formája."²⁷ A "német kultúra" így maradt fenn: a hit, hogy miközben a politika gyilkos fordulatokat vesz, Németország jobbik fele, a *Kulturstaat* sértetlen marad. Ezek az értelmiségiek 1945 után egy pillanatig sem gondoltak úgy magukra, mint olyan útitársakra, akik, ha közvetve és bizonyos fokú vonakodással is, de legitimitást adtak a náci rezsimnek, és meghosszabbították annak bűnös életét. Az, hogy esztétikai ellenszenvet éreztek a náciak iránt, elég volt ahhoz, hogy elősegítse meggyőződésüket, hogy szívük mélyén ők is megvetették a náci politikát. Száműzetésben éltek. Ellenállók voltak.

Ezt a furcsa, mégis erőteljes önbecsapást egy különös tény fokozta. Volt egy intézmény Németországban, amely kompromisszumok nélkül állta a náci elszakadást: a német nyelv. Franciaországgal ellentétben, ahol például a *Nouvelle Revue Française* irodalmi színvonala alig csökkent, amikor Pierre Drieu la Rochelle átvette Jean Paulhan helyét, és ahol a *kollaboránsok* éppúgy írtak, mint a *Résistance* tagjai, a német nyelv határozott ellenállást tanúsított - igaz, beszélői és írói többségével szemben.²⁸ Nem létezik semmilyen rangú nemzetiszocialista irodalom. Ennek következtében azok, akik "belső száműzetésben", a publikálásra esélytelenül írtak, később úgy gondolták, hogy ők is ellenzékben éltek.

Visszafogottság a kivándorlással szemben

Amikor Gottfried Benn megkérdezték, miért maradt Németországban 1934 után is, azt válaszolta, hogy soha nem jutott eszébe az emigráció gondolata. Először is, nem volt nyomás az ország elhagyására. Ami még ennél is fontosabb: a száműzetés nem volt életképes intellektuális lehetőség, mert ennek nem volt hagyománya Németországban. Igaz, Marx és Engels Londonba menekült, hogy megvárja, amíg megváltoznak az idők, és az elmúlt években spanyol értelmiségiek is elhagyták hazájukat, hogy elmeneküljenek az ottani üldöztetés elől. Az "emigráció" fogalma azonban, amely csak később nyerte el teljes etikai súlyát,

²⁷ Gottfried Benn, levél Ina Seidelhez, idézi R. P. Becker, "Bevezetés", in Benn, *Prosa, Essays, Poems*, p. xxix.

²⁸ Vö. Pierre Hébey, *La NRF des années sombres, juin 1940-juin 1941* (Párizs: Gallimard, 1992).

még nem létezett. Amikor az ő generációjának tagjai elhagyták Németországot, Benn szerint nem a kivándorlás politikai akcióját hajtották végre, hanem csak a személyes nehézségek és a kellemetlen körülmények elől próbáltak máshová utazni. Ez egy furcsa és valóban cinikus kijelentés volt. Úgy tűnt, mintha Benn például soha nem hallott volna Heinrich Heine párizsi száműzetéséről - bár egyébként csak néhány mondattal később idézte Heinét. Az emigráció és a száműzetés elutasításában volt valami antiszemita tónus: egy német nem fogadhatta el azt, ami a zsidó nép sorsát jelentette évszázadokon át.²⁹

Az ember hajlamos lehet arra, hogy ne vegye túl komolyan Benn érvelését. Végül is nem magyarázott meg semmit; ez csak egy kifogás volt. Thomas Mann esete azonban megmutatja, hogy egy nem zsidó német értelmiségi számára mennyire nehéz volt elfogadni az emigráció és a száműzetés gondolatát. Februárban Thomas 1933, Mann elhagyta Németországot, és Amszterdamba, Brüsszelbe és Párizsba utazott, ahol a müncheni diadalmas kezdés után Richard Wagnerről akart beszélni, akinek művészete, ahogy Mann szívesen emlékeztette hazai és külföldi közönségét, a "német kultúra" megtestesítője, amennyiben "teljes anarchista közömbösséget mutat az állam iránt, amíg a szellemileg német, a "Deutsche Kunst" fennmarad".³⁰ Egy svájci vakáció következett. Ott a gyermekei meggyőzték, hogy ne térjen vissza Németországba. Thomas Mann kezdetben igyekezett a száműzetés szükségességét spirituálisan előnyösnek és üdvözlendő lehetőségnek tekinteni, "hogy ledobjam magamról azokat a kötelezettségeket, amelyeket az évek során társadalmi megfontolásokból vállaltam [és] a továbbiakban a saját életemre koncentrálok".³¹ Ennél németebb reakciót aligha lehet elképzelni a rá kényszerített száműzetésre: semmi politikai kirohanás, csak csendes visszavágyódás a befelé fordulásba.

A visszatérés gondolata Mannban maradt. Utólag aligha érthető vágya az volt, hogy visszamenjen Németországba, és ott éljen egyfajta belső emigrációban, amelynek arisztokratikus jellege talán Gottfried Bennéhez hasonlított volna: "Nem kellene úgy viselkedni, mint [Gerhart] Hauptmann vagy [Richard] Strauss, de meg lehetne próbálni, hogy pre-

²⁹ Júliusban Thomas 1934, Mann a német nép sorsáról elmélkedett a náci rezsim vége után: "Talán a történelem valójában a zsidók szerepét szánta nekik, amit még Goethe is úgy gondolt, hogy nekik való: hogy egy nap szétszóródjanak a világban, és hogy létezésüket intellektuálisan büszke öniróniával szemléljék." Thomas Mann, *Múltbeli mesterek*, ford. H. T. Lowe-Porter, (New York: Alfred A. Knopf, 1933), p. 220.

³⁰ Thomas Mann, "Richard Wagner szenvedései és nagysága", in: *Múltbeli mesterek*, pp. 90, 86.

³¹ Thomas Mann, March in 15, 1933, *Diaries 1918-1939* (London: André Deutsch, 1983), p. 127.

szolgálja a nemes magatartást, és tartózkodjon minden nyilvános szerepléstől."³² Számára is a Röhm-mészárlásokkal elérkezett a vissza nem térő pont. Mann addig ellenállt a gyermekei és barátai nyomásának, hogy nyilvánosan reagáljon a Németországban történetekre. Végül mégis engedett. A politikai fellépés mellett művészi búcsút vett. Augusztusban Mann^{9,1934}, naplójába írta: "Egész nap semmi más, csak eső és zivatar, úgyhogy nem lehet kimenni. Kivonatokat készítettem a politikai nyilatkozatomhoz. Este átlapoztam a naplóimat és feljegyeztem a politikai jelentőségű passzusokat. Ka- tia és a gyerekek a rádiót hallgatták, amely az Istenek alkonyát" közvetítette Bayreuthból, amit a zivatar állandóan megzavart. Ellenálltam a hallgatásnak, nem akarok többé semmit sem hallani Németországból. Ez nem más, mint kulturális propaganda. Visszatér a fogfájásom."³³

Ez volt a "német kultúra" vége? Nem egészen. Thomas Mann meglehetősen komolyan vette a nácik kulturális ügyek iránti érdeklődését, még ha megdöbbenőnek is találta azt. 1933. szeptember 8-án egy frankfurti újságot olvasott.

amelyet valami rejtélyes okból küldtek nekem, és amely a "Führer" beszédét tartalmazza a kultúráról. Megdöbbenő. Ez az ember, az alsó középosztály tipikus terméke, korlátozott műveltséggel és a filozofáláshoz való ragaszkodással, valóban különös jelenség. Egyáltalán nem kétséges, hogy számára, ellentétben az olyan típusokkal, mint Göring és Röhm, nem a háború, hanem a "német kultúra" a fő szempont, soha korábban a hatalom emberei, a világvásárok cselekvő emberei nem állították magukat ily módon népük, sőt az emberiség tanítómestereivé. Sem Napóleon, sem Bismarck nem tette ezt. Ők politikai intézkedéseket hoztak a... kulturális élet számukra hasznosnak tűnő aspektusainak előmozdítására, és szigorúan elfojtották azt, ami ellenkezik velük. De soha nem szólaltak volna fel *ex cathedra*, hogy a nemzet számára kulturális elméletet hirdessenek, vagy kulturális programot vázoljanak fel. Az biztos, hogy még nem volt fogalmuk a "totalitárius államról", amely nemcsak hatalmi bázist biztosít mindennek, hanem még a kultúrát is uralja - a kultúrát mindenenek felett.³⁴

Mann megvetette a nácik kulturális törekvéseit, mégis volt valami csábító ereje annak a totalitárius kísérletüknek, hogy a politikának kulturális jelleget adjanak.

³² Thomas Mann, 1933/20, november; in *Tagebücher 1933-1934*, szerk. Peter de Mendelssohn (Frankfurt am Main: S. Fischer, 1977), p. (14fordításom).

³³ Ibid., p. (az 502-én fordításom).

³⁴ Mann, *Naplók*, 170-71. o. (1933/8, szeptember).

bázis. Ezért kellett még a száműzetésben is azt mondania magának: "Németország, még a zűrzavartól sújtott Németország is egy óriási ország."³⁵ A kultúrának Németországban oly egyedülállóan tulajdonított elsőbbség nem szűnt meg Thomas Mannt elvarázsolni - még akkor sem, amikor ezt az eszmét valami olyan borzalmas és megvetendő dologba burkolták, mint a náci ideológia. Bár Mann egykor kijelentette, hogy minden gyanú felett áll, hogy egy új Fichte, egy *praeceptor patriae* akar lenni,³⁶ gyakran eljátszott ezzel a gondolattal, és majdnem sírva fakadt, amikor rádöbbsent, hogy a száműzetésben maradás elhatározása lehetetlenné tette, hogy valaha is eljátssza ezt a szerepet. Márciusban egy németországi látogató Gottfried Benn megjegyzését idézte: "Ismeri Thomas Mann müncheni házáat? Valóban van benne valami göthei." Mann a szíve legmélyéig meggyötörve érezte magát: "Az a tény, hogy elűztek ebből a létből, komoly sáv az életem sorsszerű sémájában, amit - úgy tűnik, hiába próbálok feldolgozni -, és a helyreállítás és a lét újbóli megteremtésének lehetősége újra és újra lenyomja a szívemet, akárhogy is nézem, és a szívemet marja."³⁷ Amint ezekből a szavakból világosan kiderül, Őrm meggyőződése az volt, hogy a "német kultúra" még a száműzetésben is fennmarad, és nemcsak a politikát tudja kompenzálni, hanem valóban meg is leckézteti a politikát, ahogyan Goethe is képes volt rá, aki egyszer szinte irónia nélkül felkiáltott: "Mit akarnak a németek? Hát nem engem?"³⁸ Ez volt a költőálma: nem csak az, hogy visszavegyék a városba, hanem hogy tanítója legyen a városlakóknak. Csak Goethe, úgy tűnt, képes volt betölteni ezt a szerepet, még inkább több mint száz évvel korábban, Weimarban, messze a száműzetéstől.

Weimar és Szent Heléna

Tavaly felkértek, hogy tartsak beszédet a weimari Goethe Intézet kongresszusán, ahol a Goethe-érmekeket külföldi tudósoknak adományozzák a német kultúrának külföldön tett kiemelkedő szolgálataiért. A beszédem címe "Goethe szellemének jelenléte" volt. Közvetlenül azután, hogy

³⁵ Ibid., p. (19333., 155május).

³⁶ Thomas Mann, "Felhívás az észhez" [1930], in: *A nap rendje: Political Essays and Speeches of Two Decades* (New York: Alfred A. Knopf, 1942), pp. 46-68. Gottfried Bennnek különösen tetszett ez az esszé. Dicsérte Thomas Mannt, amiért szinte egyedülálló szerepet játszott abban, hogy megpróbálta megmenteni a weimari köztársaságot, amíg az még élt.

³⁷ Mann, *Naplók*, p. (193414., 200március).

³⁸ Mann idézi Goethét, "a legnagyobb hazafiatlanságot", "Richard Wagner szenvedései és nagysága" című művében, p. 86.

előadásom után odajött hozzám Thuringia miniszterelnöke, annak a német tartománynak a miniszterelnöke, amelyben Weimar található, és szemrehányást tett nekem, hogy rossz szolgálatot tettem Weimarnak és a német kultúrának azzal, hogy egy Goethéről szóló beszédem egy részletét idéztem.

Idéztem abból a Goethe tiszteletére mondott beszédből, amelyet Paul Valéry 1932. április 30-án, száz évvel a költő halála után, a Sorbonne Grand Amphithéâtre-jában tartott. Valérynek nagy nehézségei voltak beszédének előkészítésében, ahogyan azt André Gide-nek írt levelében írta. Nem tudott németül, és nem sokat tudott Goethéről, csak néhány művét olvasta, köztük a *Faustot* francia fordításban és néhány biológiai anyagot, a *Crâne et plante-t*, amelyet kissé leereszkedően "egyáltalán nem rossznak" nevezett. Őt teljes napjába telt, mire a beszédét régi Remington írógépén legépelte, és amikor megírta, már nem akarta elolvasni. Volt valami Goethében, ami zavarta: "Il y a quelque chose qui me gêne chez Goethe". Pedig nem ismerek nagyobb tisztelgést Goethe, "a világ legösszetettebb Šgure-ja" előtt, mint ez a beszéd. Valéry a Sorbonne-on tartott beszédének alkalmával egy olyan témára tért ki, amely számos saját művének *idée directrice*-je volt: hogyan fejlődhetett volna a világ, és különösen Európa, ha a politikai és a szellemi hatalom "képes lett volna egyesíteni erejét, vagy legalábbis ha a köztük lévő kapcsolatok kevésbé bizonytalanok lettek volna".³⁹ Valéry soha nem hagyta abba az álmodozást arról, amit ő *politique de l'esprit*-nek nevezett, de tudta, hogy csak álmodik: "A hatalom két formája talán összemérhetetlen mennyiség; és kétségtelenül szükséges, hogy így legyen."

Azon maroknyi ember között, akikben Valéry álma valóra válni látszott, ott volt Napóleon és Goethe, "egyikük kétségkívül... a legbölcsebb, a másik talán a legőrültebb halandó... mindketten... a világ legizgalmasabb alakjai".⁴⁰ Ezért volt 1808, amikor Goethe és Napóleon Erfurtban találkozott, olyan felbecsülhetetlen pillanat a világtörténelemben: "A kokettálás elengedhetetlen volt egy ilyen találkozón. Mindegyikük nyugodtnak akart látszani, és gondosan elrendezte mosolyát. Két bűvész volt, akik megpróbálták egymást elbűvölni. Napóleon az elme, sőt az irodalom császárának szerepét vállalta. Goethe úgy jelent meg, mint maga az elme megtestesítője. A császár talán tisztábban érzékelte hatalma valódi természetét, mint ahogyan Goethe képzelte? Napóleon mindenkinél jobban tudta, hogy az ő hatalma, jobban, mint bármely más hatalom a világon.

³⁹ Paul Valéry, "Address in Honor of Goethe", in *Paul Valéry összegyűjtött művei*, szerk. Jackson Mathews (Princeton: Princeton University Press, 1968), vol. p9., 147.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 173.

a világot, a legszigorúbb értelemben mágia volt - az elmék hatalma az elmék felett - egy varázslat!"⁴¹ Valéry leírása az erfurti találkozóról rendkívüli, önmagában is drámai, tele olyan feszültséggel, amely még ma sem veszített semmit vibráló erejéből. Valéry nem csupán két zseniális ember találkozását írja le, hanem a francia és a német szellem találkozását a maga legmagasabb formáiban; a francia-német történelemre jellemző kultúrharc soha korábban és soha többé nem talált élvezetesebb és egyben ironikusabb leírásra. Valéry nem habozik csodálni Goethét, de izzó csodálatába belekever egy csipetnyi nyugtalanító és végül megsemmisítő kritikát - nem annyira Goethét, mint inkább a róla alkotott német felfogást.

Goethe nem más, mint a bensőségesség megtestesítője, ő egyszerre "udvari ember, conŒdant, miniszter, szorgalmas ofŒcialista, költő, gyűjtő és természettudós"; a nagy, Németországban talán a legnagyobb, "a látszat világának apologétája"; Napjainak estéjén, Európa szívében, ő maga minden értelmes ember vonzásának és csodálatának középpontja, a legnagyobb kíváncsiság központja, az életművészet és az életízlés elmélyítésének legfinomabb és legnemesebb mestere", írja Valéry, Goethe valószínűleg Napoleonra gondolt, "talán a legnagyobb emléke, akinek tekintete még mindig ott maradt a szemében."⁴² Valéry szavai nem mutatnak mást, mint csodálatot, úgy tűnik, a nagy német költő iránt, bár ezeket Goethe nagy francia elme iránti csodálata mérsékelte. Valójában ez a csodálat arra szolgált, hogy halálos csapást készítsen elő, de nem Goethére, hanem a "német kultúrára": "Wolfgang von Goethe alig több mint tíz évvel az Emperor halála után halt meg, abban a kis Weimarban, amely egyfajta finom Szent Heléna volt számára".⁴³

Weimar egy ízletes Szent Heléna - ez azt jelentette, hogy a politikai és szellemi hatalom boldog együttélése nem volt más, mint egy epizód a német történelemben, egy távoli sziget, egy száműzetés, ahonnan Goethe nem térhetett vissza. Németországban a kultúrában akkoriban olyan politikai ígéret volt, amely nem teljesült. Valéry a beszédét 1932.

⁴¹ Ibid., p. 171.

⁴² Ibid., pp. 156,161. az összefüggésben érdekes megjegyezni, hogy Maurice Barrès Goethe *Iphigenie* című drámáját "civilizáló műnek nevezte, amely "megvédi a társadalom jogait a szellem arroganciájával szemben" - a "német kultúra" elutasítása, ha valaha is volt ilyen. Barrès-t Thomas Mann "Goethe és a demokrácia" című beszédéből idézem, amelyet 1949. május 2-án tartott a Kongresszusi Könyvtárban. Nekem úgy tűnik, hogy ez a beszéd 1932., amelyben Mann megemlíti a Sorbonne-i beszédet, implicit válasz Paul Valérynek - és tele van cinrossággal.

⁴³ Ibid., pp. 174,175.

Kilenc hónappal később a náciak kerültek hatalomra. Az egyik első koncentrációs tábor Weimar közvetlen közelében, Buchenwaldban épült.

Holnap a "A német kultúra vége. "

II. EGYESÜLÉS ÉS EURÓPAI INTEGRÁCIÓ: A "NÉMET KULTÚRA" VÉGE

Bevezetés

Friedrich Nietzsche egyszer megjegyezte, hogy a német szellem egy indigó: semmivel sem szűnik meg. Nekem nehézségeim vannak a "német kultúrával" való megbarátkozással. Valahányszor úgy tűnik, hogy vége van, mindig visszakúszik. Ahogy tegnapi első előadásomban megpróbáltam érvelni, a "német kultúra" - ami alatt a kultúra hagyományos túlértékelését értem a politika rovására - nem ért véget a náci rezsim és a második világháború után. Jól megmaradt a Szövetségi Köztársaságban is, nem utolsósorban a száműzetés és az emigráció összemosódásának köszönhetően. Ma ezen a ponton szeretnék továbblépni. Először azt az érvet fogom megvitatni, hogy a "német kultúra" külföldön is fennmaradt. Nevezetesen az Egyesült Államokban győzedelmeskedett de- feat. A Szövetségi Köztársaság "nyugatiasodása" szinte megpecsételte a sorsát. Németország felosztása azonban életben tartotta. Az európai integráció folyamata elavulttá tette. Most azonban a "német kultúra" európai problémává vált.

"Német kultúra" külföldön: Győztes a vereségben

Az előadásokra való felkészüléshez a princetoni Institute for Advanced Study-ban olyan könyveket olvastam, amelyeket egykor Ernst Kantorowicz és Erwin Panofsky kölcsönzött ki, vagy amelyeket a néhai Felix Gilbert hagyott az intézetre. Nagy szerencsém volt, hogy olyan barátokkal beszélgethettem, mint Albert Hirschman és Fritz Stern. Megértem, hogy Abraham Flexner, amikor megkérdezték tőle, ki tett a legtöbbet az intézetért, miért válaszolt szárazon: "Adolf Hitler. "Az általam említett nevek nem képviselik a "német kultúra" hagyományát, ahogyan én azt itt definiáltam. Sokkal inkább osztoznak egy másik emigráns, Thomas Mann nézetében, miszerint a politika nem lehet

a kultúrára redukálható, és hogy az értelmiség számára a demokrácia a politikai készség. Németország kulturális hagyományának legjobbjá, amely a száműzetésben, és különösen az Egyesült Államokban maradt fenn, nem a "német kultúra" volt.

A kivándorlás mellékhatásaként azonban a "német kultúra" is megmaradt. Miközben a szövetségesek Hitler ellen harcoltak, a német gondolkodás a Nyugatot hódította meg. "Az új amerikai életstílus a weimari köztársaság Disneyland-változata [lett] az egész család számára".¹ Ez egy idézet abból, amit a *New York Times* "a legritkább dokumentumnak, egy valóban mélyreható könyvnek" nevezett.² Allan Bloom *The Closing of the American Mind* című művét nem tartom különösebben jó diagnózisnak. De markáns tünete annak a nyugtalanságnak, amelyet a "német kultúra" fennmaradása okozott az Egyesült Államokban. Bloom elítéli azt az inváziót, amely drámai változáshoz vezetett az amerikai filozófiai gondolkodásban, és egy új nyelv kialakulásához, amelyet az amerikaiak ezentúl kénytelenek voltak használni saját kultúrájuk elemzése során. A taxisofőrök olyan világokat használtak, mint a *Gestalt*, és Max Weber terminológiája behatolt a mindennapi életbe, mint a Charisma Cleaners, amelyet Bloom, legnagyobb rémületére, Chicagóban talált.

A tizenkilencedik században, amikor olyan szerzők, mint John Stuart Mill és Matthew Arnold megpróbálták enyhíteni a haszonelvű gondolkodást az általuk "az érzelmek kultúrájának" nevezett gondolkodásmód propagálásával, a német filozófiához és költészethez fordultak - ahogy a franciák is tették, amikor belefáradtak a cartesianizmusba. Ugyanez történt az Egyesült Államokban is. Nietzsche racionális alapon történő elutasítása a racionalizmusnak, Freud felfedezése a tudattaláról, Max Weber kísérlete a világ kiábrándítására, Heidegger hel-lenizmusa, Thomas Mann misztériumai és szenvedései, ahogyan azokat a *Velencei halálban* leírta - mindannyian csatlakoztak az amerikai kultúra racionális projektje elleni támadáshoz. Az amerikaiak így elfelejtették, hogy saját szellemi örökségük a filozófiai és politikai kozmopolitizmus öröksége volt. Már nem tudtak meggyőződéssel beszélni a jóról és a rosszról, és teljesen a német misszionáriusoktól függték Görögország és Róma, a judaizmus és a kereszténység ismeretében. Bloom csodálattal meséli Alexandre Koyré történetét, aki izgatott volt, amikor 1940-ben Chicagóban, azaz száműzetésben, egyik tanítványa, nem tudván, hogy a filozófus nem kortársa, a dolgozatában mindig "Arisztotelész úrról" beszélt. Ez volt az ő amerikai álma: visszaküldeni Weber professzort...

¹Allan Bloom, *The Closing of the American Mind* (New York: Simon and Schuster, 1987), p. 147.

²Roger Kimball, "The Groves of Ignorance," *New York Times Book Review*, április p5,1987.. 7.

Heidelbergbe és Dr. Freudot vissza Bécsbe, miközben nemcsak Aristotle úr, hanem Platón úr és Locke úr, sőt még Monsieur Rousseau is állandó tartózkodási engedélyt kapna az Egyesült Államokban. A német emigránsok és örökségük megakadályozta, hogy ez az álom valóra váljon. Nem szabad elfelejteni, és ezen a ponton biztosan nem, hogy Allan Bloom chicagói tanára egy emigráns volt - Leo Strauss. Lehetne azt állítani, hogy *Az amerikai elme bezárása* nem más, mint a *Természetes jog és történelem* aktualizált folytatása, a Walgreen-előadások, amelyeket Leo Strauss két különálló német állam alapításának 1949. évében tartott. Azt kérdezte, hogy az amerikai nemzet még mindig ápolja-e eredeti hitét, vagyis az emberi jogok természetes és isteni alapjainak magától értetődő voltát. Arra a következtetésre jutott, hogy a különbség egyfelől a német, másfelől a nyugat-európai és az amerikai gondolkodás között teljesen eltűnt. Nem volt többé különbség a természetes jog eszméjének feladása és a hozzá való ragaszkodás között. Leo Strauss keserű ironiával vonta le a következtetést: "Nem ez lenne az első eset, hogy egy nemzet, amelyet a csatatéren legyőztek, és amely politikai lényként mintegy megsemmisült, megfosztotta hódítóit a győzelem legmagasztosabb gyümölcsétől azzal, hogy rájuk kényszerítette saját gondolatának igáját."³ A vereségben győztes "német kultúra" bebizonyította alapfeltevését: nemcsak kompenzálni tudott, hanem még bosszút áll a politikán.

"Német kultúra" otthon:

Az erkölcsi kudarc szellemi előnyre változott

Leo Strauss arra panaszkodott, hogy a német gondolkodás megkülönböztethetetlené vált a nyugati gondolkodástól általában. Visszatekintve egy német emigráns panaszát a huszadik század egyik nagy politikai sikertörténetének jóslataként kell felfognunk. Először a Szövetségi Köztársaság, majd egész Németország a Nyugat része lett. A "Son- derweg", a német különlegesség beolvadt a parlamentáris demokrácia, a piac és a jogállamiság főáramába. A kultúra lázadása a civilizáció ellen véget ért. Nincs többé értelme a kultúrára úgy gondolni, mint a politika kompenzációjára. Ma a "német kultúra" végének vagyunk tanúi. Ötven évvel ezelőtt azonban a dolgok még másképp néztek ki.

³ Leo Strauss, *Natural Right and History* (Chicago/London: University of Chicago Press, 1971), p. 2.

Nyugaton a "német kultúra" nem pusztán túlélte a háborút. A vereség és a kapituláció után is jól boldogult. A politika örökre diszkrétnek tűnt; az ország újramilitarizálása elképzelhetetlen volt; csak a kultúrának - nem utolsósorban a "belső száműzetés" miatt, ahová menekült - maradt legitim múltja és reményei a jövőre nézve. Ugyanakkor az emigráció, a száműzetés és a visszavándorlás alakította. Így egyre nehezebbé vált a tisztán német gondolkodási és tudományos hagyományok azonosítása; általában a hazai és különösen az angolszász hagyományok keveredése érvényesült. A Szövetségi Köztársaság politikai és katonai lojalitását a Nyugathoz így a kulturális "nyugatiasodás" fokozta.

1964-ben, amikor német szociológusok felidéztek, hogy egy Max Weber nevű közgazdász a századforduló táján írt néhány érdekes dolgot, a tudósok, akiket meghívtak, hogy beszéljenek róla, egy émi-gré filozófus, Herbert Marcuse, aki most Kaliforniában tanított; egy francia politológus, aki Berlinben tanult, Raymond Aron; és egy amerikai szociológus, aki Heidelbergben végzett, Tal-cott Parsons. Szinte hihetetlen, hogy Franciaországban egy olyan szerző, mint Emile Durkheim, csak külföldi kitérő után válhatott francia klasszikussá. A német eredetű eszméket és ideológiákat, gondolatokat és gondolkodókat nem egyszerűen elraktározták a száműzetésben; egy másik kulturális közegben úgy maradtak fenn, hogy aktívan alkalmazkodtak hozzá. Georg Simmelnek még mindig könnyű volt leleplezni a pragmatizmust, mint ami nem más, mint Nietzsche gondolata amerikai álruhában. A második világháború után már sokkal nehezebb volt azonosítani azokat a gondolatokat és hagyományokat, amelyek előbb emigráltak, majd újra Németországba fordultak. Az empirikus társadalomkutatást például széles körben az angolszász átnevelés eszközeinek tekintették; nem sokan tudták, hogy Bécsben már akkor virágzott, amikor a Columbia Egyetem még csak formálódott.

Kelet-Németországban más volt a helyzet. A Szovjetunióban a kommunista rezsimhez való politikai lojalitás kényszere nem kedvezett a tudományos gondolkodás vagy a kulturális hitrendszernek innovatív módon történő átszervezésének. Míg azonban a Szövetségi Köztársaság nyugatiasodott, a Német Demokratikus Köztársaság nem ment át hasonló oroszosodási folyamaton. Míg a nyugatnémet turisták számára a tört angol lett a *lingua franca*, sok keletnémet egyszerűen nem volt hajlandó oroszul beszélni. A Nyugat nemzetközivé vált, míg a Kelet megmaradt tartománynak, ahol naponta az *Internacionálét* kellett énekelni. A munkások és parasztok Őrst német köztársaságában egyetlen német nyelv-tanár sem tudott olvasni vagy tanítani Franz

Kafkát, egyetlen filozófus sem tudta olvasni vagy tanítani Ludwig Wittgensteint, egyetlen szociológus sem tudta olvasni vagy tanítani Max Weber, egyetlen közgazdász sem tudta olvasni vagy tanítani John Maynard Keynest, egyetlen pszichológus sem tudta elfogulatlanul olvasni vagy tanítani Sigmund Freudot - ha egyáltalán el tudták olvasni és tanítani e szerzők műveit. A cenzúra szedte áldozatait. Keleten az évektől az évig 1933 terjedő évek egyetlen korszakhoz tartoznak 1989, amelyből feltűnően hiányzik a kulturális modernitás.

Nyugat-Németországban az erkölcsi kudarc szellemi előnyé változott. A tagadás megfeneklett. A régi elit hamarosan újra aktivizálódott. Az emigránsok és az útítársak, a rezsim ellenzői és kollaboránsai, a hazájukból elűzött zsidók és a zsidók elűzéséért felelős antiszemiták közötti szembenállás provokatív és újító energiával teli műalkotások és tudományos könyvek létrejöttéhez vezetett. A filozófiában az olyan gondolkodók, mint Martin Heidegger, Karl Jaspers, Karl Löwith és Hannah Arendt által létrehozott szellemi feszültség félelmetes volt. A szociológiában egyrészt a frankfurti iskola és az emigráns Karl Popper, másrészt az olyan tudósok, mint Arnold Gehlen és Helmut Schelsky, mindketten a nemzetiszocialista párt tagjai, szembenállása alakította a tudományág fejlődését. A német történészek mind a mai napig keserű viszályokba keverednek szakmai örökségük miatt, és olyan múltbeli mesterek kísértik őket, akik a Harmadik Birodalom idején egyszerre voltak erkölcsi gyávák és intellektuális bátorságpróbálgatók.

Kelet-Németországban a jó erkölcsi szándékról kiderült, hogy szellemi katasztrófa. A náci üldöztetést és az orosz száműzetést túlélő kommunisták megpróbálták a denazifikációt működésképesre bírni. A kultúra politikailag korrekt, de unalmas és ismétlődő lett. Az intelligencián belüli viták a kialakult kulturális kánon kisebb korrekcióiról szóltak, de magát a kánont soha nem kérdőjelezték meg. Az NDK szellemi mikroklímáján belül egykor ösztönzőnek tekintett viták mára méltán feledésbe merültek. Bertolt Brecht némi kivételt jelentett, de még ő is egyre inkább olyan igazgatóvá vált, akit mindenekelőtt a társulata túlélése érdekelt. A kommunista emigránsok először az NDK-nak segítettek erkölcsi elismerést szerezni, de ez az elismerés a kommunizmus bukásával elenyészett. Amikor a moszkvai kommunista párt levéltárát megnyitották, kiderült, milyen gyalázatos szerepet játszottak a harmincas évek tisztogatások és politikai perek során a keletre emigrált németek vezető hősei. Elhagytak egy totalitárius rendszert - csak azért, hogy egy másikkal engedjenek.

A tolmácsosztály kudarca

Az NDK kulturális elitje mindennél jobban megtanulta az uralkodás művészetét (Wyndham Lewis). Lengyelországgal vagy Csehszlovákiával ellentétben Kelet-Németországnak soha nem volt jelentős szamizdatja vagy katakomba-kultúrája; és Magyarországgal ellentétben nem termelt - és nem is tudott - elkötelezett emigránsok csoportjait. A Párizsba vagy Londonba menekült cseh írók így elidegenedett beszélőkké váltak. Azok a lipcsei írók, akik Münchenbe vagy Berlinbe mentek, továbbra is Németországban éltek. Ami még fontosabb: anyanyelvi beszélők maradtak. Azok, akik az NDK-ban maradtak, általában megtalálták a módját és az eszközeit annak, hogy a *nomen-klaturával* megértésre jussanak. Nem minden értelmiségi vált útítárssá, az biztos, de nagyon sokan közülük élvezték azt a biztonságot és támogatást, amelyet a kulturális elitnek nyújtott a kommunista rendszer, amely kiegyenlített, de soha nem egyenlített. Amikor Carlyle az irodalmárról mint modern papról és a modern időkben oly inšuentívává vált "könyvírók papságáról" beszélt, nem csupán metaforikusan értette ezt. Úgy vélte, hogy az irodalmároknak, akik be akarják tölteni küldetésüket, szegényeknek kell lenniük. Szerzetesrendet kellett alkotniuk. A közép- és kelet-európai kommunista rezsimék talán a legnagyobb hibát azzal követték el, hogy a kulturális elit tagjait vagy együttműködésre, vagy az alsóbb osztályokba való belépésre kényszerítették. Sokan közülük kénytelenek voltak kályhásként és utcaseprőként, taxisofőrként és ezermesterként dolgozni. Így valóban koldulórendek tagjaivá váltak. A keleti kommunista rezsimekre halálos csapást mért a saját maguk által létrehozott értelmiségi proletariátus. Az NDK-ban más volt a helyzet. Kulturális elitje a megkülönböztető képesség hiányától szenvedett: tagjai egy olyan kultúrában éltek, ahol az erkölcsi alternatívák elmosódtak. Amikor a kulturális elit a rendszer összeomlásával próbára került, az elit kudarca nyilvánvalóvá vált. Ez az értelmező osztály kudarca volt.

Az első sikeres német forradalom egy valódi és spontán *tömeges levee* volt - Mihail Gorbacsov jól láthatóan *segített* keze által. Nem a kommunista uralom elleni hosszú és nyílt harc eredménye volt, mint a lengyelországi Solidarnosź harca, nem a prágai földalatti harc húszéves ellenállásának győzelme, és nem is a budapesti, apránként végrehajtott reformok bűne. A német novemberi forradalmat nem egy munkásszervezet vezette, és nem is a kulturális és értelmiségi elit tervezte. Hősei egyszerű emberek százai és ezrei voltak, akik megragadták az esélyt, hogy a diktatúrából a diktatúrát a

látogatás a prágai és budapesti nyugatnémet nagykövetségeken. Ezek és százezrek vonultak Lipcse és Drezda utcáira. Az ő kilépésük és hangjuk teremtette meg a forradalmat.⁴ Ebben a forradalomban az értelmiségiek a tömeggel együtt voltak, de nem a tömegeből. A forradalom hősei, néhány kivételtől eltekintve, nem értelmiségiek voltak. A prágai felkeléssel ellentétben például nem a művészek és a diákok álltak a lázadás élére. A "Wir sind das Volk" (Mi vagyunk a nép) valóban nagyon is megfelelő jelszó volt. Az értelmiségiek csodálták a jelszót - és teljesen félreértették. Saját mentalitásuk keretein belül ezt a jelszót úgy kellett olvasni, mint a szocialista álom azonnali megvalósításának kívánságát, míg valójában minden szocialista utópiától való búcsút fejezett ki. Amikor többé mint tíz évvel ezelőtt, november előestéjén áttörték a berlini falat, a jelszó csak kis mértékben változott. Most már nem azt skandálták a tömegek: Mi vagyunk a nép, hanem: Egy nép vagyunk. Ez az egyetlen szó kicserélése azonban elárulta valódi szándékaikat: csatlakozni akarnak a kapitalista Nyugathoz. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy a kulturális elit - keleten és nyugaton egyaránt - képtelen volt olvasni a közhangulatban. Az értelmiség a saját térfelén vallott kudarcot. Nemcsak a politikai hatalmi struktúrát ítélték meg rosszul, és túlértékelték a keleti gazdaság erejét. Félreértették a szavak jelentését is. A kultúra az értelmezésről és az értelmezésről szól. Németországban a kulturális elitnek nagy nehézségei voltak az egységesítés értelmezésével. A kulturális elit kudarca nem az amatőr politikusok rossz megítélése vagy a leendő közgazdászok téves számítása volt: ez az inter- preting osztály kudarca volt.

Az ördög és a gazdaság

A két német állam közötti kölcsönös tagadás, konfliktus, együttélés és végül együttműködés évtizedeiben a "német kultúra" a politikai retorika középpontjában és a valóság peremén maradt fenn. Bármilyen mélynek is tűnt a szakadék a kapitalista német állam és a szocialista német állam között, állítólag kulturális nemzetként elválaszthatatlanok maradtak. Amikor a valódi fal több mint tíz évvel ezelőtt leomlott, akkor lett

⁴ Vö. Albert O. Hirschman ragyogó értelmezését a Német Demokratikus Köztársaság összeomlásáról: "Exit, Voice, and the Fate of the German Democratic Republic", in: *A Propensity to Self-Subversion* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995), 9-44. o.

Nyilvánvaló, hogy sem a nyugati politikai vezetés, sem a keleti *nomenklatura* nem tekintette reális forgatókönyvnek az egységesítést. Úgy tűnt, hogy a kulturális elit mindkét Németországban úgy gondolt az unifikációra, mint Béranger a köztársaságra: "Meg akarom álmodni, de nem akarom megkapni". Legalábbis nem akarta, hogy az uniŒcation úgy történjen, ahogyan történt. Keleten az értelmiség éppúgy sajnálta a tömegek hajlandóságát a szocialista álom újjáéledésére, mint ahogy az úgynevezett Deutschmark-nacionalizmust megvetették az értelmiségiek Nyugaton. A közös kultúrába vetett hit sokkal gyengébb motívum volt, a demokrácia utáni vágyakozás sokkal kisebb célt jelentett a német forradalomban, mint amit a kulturális elit remélt. Arra a kérdésre, hogy mi volt a forradalom valódi mozgatórugója, a kulturális elit egyértelmű választ kapott: "A gazdaság, te hülye!"

Itt az ideje, hogy visszatérjünk az ördöghöz. Az első előadásomban két Goethe-felmérést említettem, amelyeket 1949-ben és Œfty évvel később végeztek Németországban.⁵ E közvélemény-kutatások egyik legérdekesebb eredménye az a fényes karrier, amelyet Mefisztó Nyugaton befutott. Amikor 1949-ben megkérdezték a németeket, hogy Goethe *Faust* című drámájának melyik szereplője nyűgözi le őket leginkább, 18% szavazott Faustra, 12% Gretchenre, és csak 7% Mefisztóra. 1999-ben azonban a preferenciák megfordultak: Nyugat-Németországban ma már 12%-ukat Mefisztó nyűgözi le leginkább, és csak 10%-ukat Faust. Keleten nem sok minden változott, legalábbis első pillantásra nem: 24% szavaz Faustra, 18% Mephistóra. A Kelet és Nyugat közötti különbségek még nagyobbak lesznek, ha csak azokat kérdezzük meg, akik valóban olvasták *Faustot*: Nyugaton most 34%-uk részesíti előnyben Mefisztót, 20%-uk Faustot. Keleten az eredmény pontosan fordított: 33% szavaz Faustra, 24% Mefisztóra. Ezeket az eredményeket úgy értelmezték, mint a Németországban az elmúlt harminc évben megfigyelhető mélyreható értékorientációs és mentalitásbeli változás jelét. "Legyen gyakorlatias, kedves jó uram!" biztatja Faustot Mefisztó. Úgy tűnik, a németek megfogadták a tanácsát - jobban, mint Faust valaha is. Elmúltak azok az idők, amikor John Dewey Németországot olyan országnak nevezhette, ahol még a lovassági tábormokok is a filozófiára támaszkodtak, hogy gyakorlati tanulságokat hozzanak haza. Ma már nincsenek lovassági tábormokok, és a filozófia leszállt a magas lóról.

A német lakosság többsége sokáig nem tudta elfogadni azt a gondolatot, hogy az élet élvezetét legitim módon lehet

⁵ Institut für Demoskopie Allensbach, *Demoskopie und Kulturgeschichte*, eine Goethe-Umfrage für das Nachtprogramm des NWDR 1949 (rpt. Allensbach/Bodensee: ZDF-Nachtstudio, 1999).

értelmet adva neki. Arra a kérdésre, hogy a szórakozás adhat-e értelmet az életünknek, csak 26% válaszolt igennel, de 1974,56%-uk igen, húsz évvel később. A hedonizmus és az élvezet elve, ahogyan azt Mefisto megtestesíti, uralkodik. A kelet-nyugati szakadék még mindig létezik, de ez inkább a múlt problémáira utal, mint a jövő gondjaira. Minél fiatalabbak az emberek, annál inkább kedvelik Mefisztót Faust helyett, nyugaton és keleten egyaránt. Nincs többé, ahogy Faust nyöszörgött: "Átok a hiú birtokra, / Feleségre, gyermekre és férjre! / Átok a mammonra, mikor aranya / Meggondolatlan hőstettekre csábít, / Vagy mikor könnyed karjai lágyan átölelnek / Minket, kényeztetve minden szükségünket!". A németek keleten és nyugaton inkább Mephisto tanácsait követik szívesen: "Lépj ki, légy szabad, / És tanuld meg, milyen lehet a jó élet."⁶ Mefisztó egy olyan társadalmat szimbolizál, amelynek tagjai számára a magánjólét számít, nem pedig a nyilvános ideológia.⁷

A német demokráciáfelfogásban a szociális jólét központi szerepet játszik. A demokrácia legitimitása a nyugati országok közül sehol máshol nem kapcsolódik elválaszthatatlanul a gazdaság jó teljesítményéhez és a szociális biztonság átfogó rendszerének működéséhez. Az SWR rövidítés - mondta egyszer Ernst Fränkel gúnyosan - a német demokráciát jelképezi, amelyet kockázat nélküli társadalomként kell definiálni.⁸ Amikor Thomas Mann 1930-ban megpróbálta megvédeni a hanyatló weimari köztársaságot, tisztában volt a fennálló politikai rendszer legitimitása és a gazdaság teljesítménye közötti bonyolult összefüggéssel. Bátor nyilvános beszédének címe "Felhívás az észhez" volt. A szeptemberi választásokon a józan ész szörnyű csapást kapott: a Nemzeti Szocialista Párt 2,6%-ról 18,3%-ra növelte szavazatarányát, és ezzel a szociáldemokraták után a második legnagyobb párttá vált. Thomas Mann azonban még ezen az alkalmon is, amikor hevesen védte a köztársaságot, még mindig kételkedett abban, hogy "vajon a nyugat-európai parlamentáris rendszer, amelyet Németország a feudális rendszer összeomlása után úgy vett át, mint ami valahogyan rendelkezésre áll és kényelmes, valóban egészen megfelel-e az ő esetére; vajon nem torzít-e bizonyos értelemben és bizonyos mértékben és nem tesz-e

⁶ Johann Wolfgang von Goethe, *Faust*: (Oxford: Oxford University Press, 1987), 48. o., (49v. 1597-1603, 1542-43).

⁷ Amikor Thomas Mann a második világháború alatt olyan regényt írt, amelynek témáját a "német kultúra" örökségként is lehetne jellemezni, nem tehetett mást, mint hogy a *Doktor Faustusnak* nevezte el. Amikor fia, Klaus, olyan regényt írt 1936., amelynek témája a német szellem alkalmazkodóképessége volt bármilyen politikai körülményhez, *Mephistónak* nevezte el.

⁸ Vö. Ernst Fränkel, *Deutschland und die westlichen Demokratien* (Stuttgart: Kohlhammer, 1968) Fränkel a GoJR-ről, a "Gesellschaft ohne jedes Risiko"-ról beszélt.

politikai etikájával szemben." A hitelesség hiánya megakadályozta, hogy a weimari köztársaság politikai legitimitást nyerjen, az ökonomikus biztonság hiánya pedig megfosztotta a masszív erkölcsi támogatástól. A kulturális és gazdasági hiányosságok kombinációja ítélte halálra a Weimari Köztársaságot. Túlzás volt, mondta Mann, hogy egy gazdaságilag gyengélkedő néptől józan politikai gondolkodást követeljenek - ez valóban egy nagyon német mondat. Mindezek után Thomas Mann, aki már nem volt politikus, de jó ideig elkötelezett republikánus volt, ismét a "német kultúrába" menekült. Amikor azt állította, hogy nem akar *praeceptor patriae* lenni, valójában majdnem az ellenkezőjét akarta mondani: ez volt az az idő, amikor - a politika kudarca után - a költőnek, az írónak, a művésznek cselekednie kellett. Azt hirdette, hogy a forma, "legyen az akármilyen játékos, rokon a szellemmel, azzal, ami a társadalmi jobbítás felé vezet; és a művészet az a szféra, amelyben a társadalmi és az eszményi közötti ellentét feloldódik".⁹ A kultúrának kellett a köztársaság megmentésére sietnie. De tehetetlen volt, mint hamarosan kiderült. Négy évvel azután, hogy Mann a művészetről mint arról a szféráról beszélt, amelyben a kor nagy konfliktusa megoldható, Berlinben elégették a könyveit.

Teológia és "reálpolitika"

A második Német Köztársaság stabilitása gazdaságának kivételes sikerén és az európai integráción alapult. A polgárok számára az alkotmány elfogadása és a gazdasági csoda előnyeinek learatása egyazon érem két oldala volt. Németország így "normális" nyugati demokráciává vált. A "német kultúra" sorsát a szövetségi köztársaság négy évtizedében elmesélni meglehetősen ismétlődő lenne - 1968 és a terror éve ellenére, amikor az értelmiségiek mindenáron kulturális forradalmat akartak elérni. A "német kultúra" azonban az unióval és a teológia újbóli behatolásával a politikába ismét kérdéssé vált. Egyrészt, hogy egy német lelkész fiának parafrázisával éljek, ráébredtünk a politika halva születésére a teológia szelleméből. Másrészt ma valószínűleg annak a szekuláris konszenzusnak a végét látjuk, amely a Szövetségi Köztársaság politikai kultúráját alakította.

A német filozófiai egoizmus elleni támadásában, amelyet az alábbiakban tárgyaltam.

⁹ Thomas Mann, "Felhívás az észhez", in: *A nap rendje*, 46-52. o.

előadásomban George Santayana azt írta, hogy "ahogyan a panteizmusban Isten kozmikus erővé naturalizálódik, úgy a német filozófiában a korábbi protestánsok bibliai jámborsága társadalmi és partiotikus buzgalommá szekularizálódik".¹⁰ Az NDK-ban a politikai ellenzékét jelentős mértékben a protestáns buzgalom hajtotta. Az evangélikus egyház tudta, hogyan kell kijönni a szocialista állammal, de ugyanakkor képes volt ellenállni és ellentmondani, gyakran az egyház egyes tagjainak nagy személyes áldozataival. Erkölcsei meggyőződésük azonban soha nem vált politikai stratégiává. A politika moralizálása a "német kultúra" hagyományában a "mindent vagy semmit" mentalitásához vezetett, amely végül örökre meggyalázta a politika fogalmát, legalábbis a pártpolitikát, amely nem más, mint politika a demokráciában. Élénken emlékszem egy találkozóra, amelyen egy kis csoport egykori keletnémet disszidens Edward Kennedy szenátorral és Willy Brandttal találkozott nem sokkal a berlini fal leomlása után. Az elvekhez ragaszkodó disszidenseknek és a pragmatizmust hirdető szenátornak nem volt mit mondaniuk egymásnak. Különösen szomorú volt, hogy Willy Brandt, az emigráns, nem tudott fordítani, és szinte végig szótlán maradt a találkozó alatt.

Tehát, ellentétben a második világháborút követő időszakokkal, amikor az erkölcsi alternatívák konfrontációja, az útítársak és menekültek, az áldozatok és elkövetők, a belső és külső száműzetés együttélése feszültséggel és ezáltal kreativitással teli kulturális miliőt teremtett, 1989 után semmi hasonló nem történt. Az egymással szemben álló erkölcsi alternatívák homályosak voltak. Nem voltak igazi emigránsok és csak néhány disszidens. A legfontosabb talán egy másik különbség volt: bár sokan közülük nosztalgikusan képviselték Németország kulturális múltjának legjavát, az 1945 után visszatért emigránsok új eszmék hordozói is voltak, míg a keletnémet disszidenseket egy olyan miliő formálta, amelyből feltűnően hiányzott a kulturális modernitás. 1945 után a pragmatizmus és a megalkuvás kultúrája vonult be Németországba; 1989 után az idealizmus és a belterjesség tért vissza. Még akkor is, amikor a disszidensek kivívták a politikai véleménynyilvánítás szabadságát, megmaradt a politika és a demokrácia eljárási elemeinek alapvető megvetése. "Igazságot reméltünk, és csak a jogállamiságot kaptuk" - viccelődött egyikük. A disszidensek többsége elutasította a pártalapítás gondolatát, és amikor pártok alakultak, az valóban nagy belső ellenállással történt. A keletnémet tiltakozó mozgalom antipolitikája így politikai vákuumot teremtett.

¹⁰ George Santayana, *Egotism in German Philosophy* (New York: Charles Scribner's Sons, 1940), p. 12.

amely elősegítette a kommunista párt újjáéledését keleten, nyugaton pedig minden befolyás nélkül maradt. A kulturális tiltakozás Németországban továbbra is erőtlenn maradt, mert a kompromisszumot nem fogadták el politikai értékként. A pártpolitika szintjén az unió csodája nem volt hatásos.

A politikai filozófia szintjén azonban el lehet gondolkodni azon, hogy az egységesítés csodája hozzájárulhatott-e a nyugatnémet demokrácia sarokkövének számító szekuláris erkölcsi konszenzus megszűnéséhez. Németország felosztása volt a náci korszak megbocsáthatatlan bűneinek hatalmas ára. Nem lehetett figyelmen kívül hagyni ennek az érvelésnek a ~~több~~ hangjait. A német egység többé már nem egyszerűen a történelem és az ész által elítélt eszme volt, ahogyan azt Donoso Cortés a tizenkilencedik században állította. A holokauszt után még az egységet is életképes politikai opciónak kellett tekinteni, ami nem volt más, mint az isteni igazságosság elleni lázadás. A német felosztás mint vezeklés gondolata a Szövetségi Köztársaságban a politikai konszenzus része volt. Egy rajnai katolikus, Konrad Adenauer kovácsolta össze, aki a pusztában helyett a vezekléshez, azaz a *Wiedergutmachung*hoz ragaszkodott.¹¹ A tettek többet számítottak, mint a gondolatok. Ez a pragmatikus reasoning olyasmis volt, mint a predestináció tanítása fordított formában: A németek fizettek, ergo a németek sajnálták.

E "politikai teológia" keretében a bűn és a büntetés, a bűnbánat és a predestináció mind szerepet játszott - csak a csoda fogalma hiányzott belőle. Amikor a német egység "csodája" valóban megtörtént, a német felosztás hihetetlen revízióját az isteni kegyelem példájának kezdték tekinteni. Egy német író, Martin Walser volt az, aki tavaly a Paulskirchében tartott beszédében azt kérte, hogy a holokausztra való emlékezést csökkentsék, ha nem egyenesen töröljék el. Walser azon kevesek közé tartozott, akik mindig is hittek a német egység kívánatos voltában. Úgy tűnt, hogy a költő ismét felülmúlta a politikai bölcsességet. A "német kultúra", "olyan gyengéd és erőteljes hanggal, mint maga a vallás", ismét a jobb politikát¹² követelte magának. Sajnálhatjuk ezt az új vallási nacionalizmust, de nem kell félnünk tőle. Az Európai Unióhoz való német csatlakozás megfékezi és meg is fogja fékezni.

¹¹ Hálás vagyok Arno Mayernek a vele e témában folytatott beszélgetésért.

¹² Fritz Stern, *The Failure of Illiberalism* (New York: Alfred A. Knopf, 1972), p. 5.

A kulturális háborúk vége és újbóli fellángolása

Európa összenövése lehetővé tette, hogy a két Németország ismét egy nemzetté váljon anélkül, hogy a nacionalizmus csapdájába esett volna vissza. Az európai integráció folyamatában a Franciaország és Németország közötti együttműködés döntő szerepet játszott. Nagyszüleink számára elképzelhetetlen, szüleink számára hihetetlen, a francia-német barátság az egységes Európa építésének sarokkövévé vált. A két ország közötti fegyveres konfliktusokat évszázadokon keresztül mindig "kulturárcok" készítették elő, akcizták és követték. Ezek a háborúk az európai integráció folyamatával véget érni látszottak. A német egyesülés pillanata azonban, ha finoman is, de újra fellobbantotta a kulturárcot. Ennek következtében a francia-német kapcsolatok további lehűlésének lehettünk tanúi, ami azóta is tart. Ahhoz, hogy megértsük, mi történik itt, szeretném - bármennyire is röviden - leírni a Franciaország és Németország közötti kulturárc néhány szakaszát.

Amikor egy ország elvesztett egy háborút, a kultúrpolitikának ki kellett szolgálnia a bosszú igényét, amíg vissza nem nyert elég lelki erőt ahhoz, hogy a csatatéren újra kiegyezést keressen. Ez igaz Németországra a jénai és aürstedti vereség után, amikor a porosz király kiáltása, hogy az államnak szellemi erővel kell pótolnia azt, amit anyagi erőben elvesztett, végül Humboldt egyetemének megalapításához vezetett; igaz Franciaországra az 1870-71-es francia-porosz háború után, amikor Elzász-Lotaringia visszaszerzésének vágyát az ellenségtől való tanulással lehetett a legjobban teljesíteni; igaz ez Németországra az első világháború idején, amikor az "1789-es eszmék" szembekerültek az "1914-es eszmékkel", és egy olyan nagy író, mint Thomas Mann, gúnyt űzött egy olyan civilizációból, ahol a vidéki vendéglőket A l'Idée du Monde-nak nevezték, és még a Šshing-trailert is Pensée vagy Honneur et Dėvouement Moderne-nek hívták. A kulturális bosszú kevésbé működött Franciaország számára a "furcsa vereség" után. 1940. Addigra a franciák nyilvánvalóan elfelejtették, hogyan használják a kultúrát a bosszú eszközeként.¹³

A Franciaország és Németország közötti kulturárcok arról is szóltak, hogy melyik ország bizonyult forradalmibbnak a múltban, illetve melyik rendelkezik nagyobb forradalmi potenciállal a jövőre nézve. Friedrich Schlegel tudta, hogyan kell megsérteni a szomszédot azzal, hogy a franciák

¹³ "Nous lisons, quand nous lisons, pour nous cultiver: ce qui est fort bien. Mais nous ne penson pas assez qu'on peut, et doit, quand on agit, s'aider de sa culture." Marc Bloch, *L'Étrange défaite: Témoignage écrit en (1940)* Párizs: Albin Michel, (1957), 194-95. o.

Forradalom, Fichte filozófiája és Goethe *Wilhelm Meisterje* a modern kor legmagasabb vívmányai, így merészelt egy német regényt a franciaországi forradalommal egyenrangúvá tenni. Egy Párizsban élő német író, Henri Heine volt az, aki a legélénkebb és legprófétikusabb leírást adta erről a forradalmi küzdelemről és arról, hogy hová vezethet:

Nekem úgy tűnik, hogy egy olyan módszeres népnek, mint amilyenek mi vagyunk, a reformációval kell kezdenie, majd a filozófiai rendszerekkel kell foglalkoznia, és csak ezek befejezése után térhet át a politikai forradalomra. Én ezt a sorrendet teljesen ésszerűnek találom† Ne aggódjatok azonban, ti német republikánusok; a német forradalom nem fog enyhébbnek vagy szelídebbnek bizonyulni azért, mert Kant "kritikája", Fichte "transzcendentális idealizmusa" vagy akár a természetfilozófia megelőzte. Ezek a tanok forradalmi erők kifejlesztésére szolgáltak, amelyek csak az idejükre várnak, hogy kitörjenek, és rémülettel és csodálattal töltsek el a világot† A gondolat megelőzi a tettet, mint a villám a villámot. A német mennydörgés igazi német jellegű: nem túl fürge, hanem kissé lassan dübörög. De jönni fog, és amikor olyan csattanást hallotok, amelyet még soha nem hallottatok a világtörténelemben, akkor végre tudjátok, hogy a német villám leesett. Erre a rengésre a sasok holtan hullanak le az égről, és Afrika legtávolabbi pusztáin az oroszok farkukba harapnak, és királyi búvóhelyükre kúsznak. Németországban olyan dráma fog játszódni, amelyhez képest a francia forradalom csak ártatlan idillnek fog tűnni.¹⁴

Dewey 1915-ben és 1942-ben idézte ezt a szöveget. Alfred Rosenberg is használhatta volna a francia forradalomtól való szarkasztikus búcsúztatásában - ha egy náci propagandaminiszter megengedhette volna magának, hogy egyetértsen egy zsidó emigráns emberrel.

1940. július 14-én, vasárnap a *Völkischer Beobachter*, a nemzetiszocialista mozgalom agresszív szócsöve címlapján a német győzelmekről és a brit háborús kegyetlenségekről szóló híreket közölt. A legfontosabb azonban Alfred Rosenberg vezércikke volt, melynek címe: "A németek és a németek a világháborúban": "A francia forradalom vége" címmel.¹⁵ Rosenberg azt hirdette, hogy a francia forradalom korszaka véget ért. Az örökséget a francia

¹⁴ Heinrich Heine, *Vallás és filozófia Németországban*: Albany: State University of New York Press, [19861882]), 158-60. o.

¹⁵ Alfred Rosenberg, "Das Ende der Französischen Revolution: Zum Jahrestag am 14. July," *Völkischer Beobachter: Kampfblatt der national-sozialistischen Bewegung Grossdeutschlands* no53., 196 (1940): 1-2.

a kormányt a belföldi kultúrpolitikájáért és a külföldi kulturális propagandájáért. Németország a demokratikus politikába és a zsidó üzletbe beféradt Európa nevében véget vetett a kulturális felsőbbrendűségekre vonatkozó követeléseknek. Most egy úgynevezett pozitív forradalom alakítaná Európa jövőjét, amelyben a német kultúra játszaná a főszerepet. A náccikkal való szövetségük igazolásához a francia fasisztáknak nemcsak azt kellett elismerniük, hogy a római birodalom eszméje a Harmadik Birodalomban újra életre kelt. A német forradalomban saját jakobinus hagyományuk továbbélését is látniuk kellett, vagy előre kellett látniuk a szovjetek és *fasiszták* működését a Franciaország-szerte a falvakban található militáns csoportokban a 1792.¹⁶ francia forradalom iránti gyűlöletében - "1789, c'est Luther, Kant, Rousseau"- Charles Maurras odáig ment, hogy minden *fait révolutionnaire-t fait boche*-nak nevezett,¹⁷ de még Marc Blochnak is, akit később a náci ölte meg, be kellett ismernie - szégyenszemre, ahogyan bevallotta -, hogy volt értelme kapcsolatot teremteni a nemzetiszocialista mozgalom és a náci között. a francia forradalom.¹⁸

Bármennyire is furcsának tűnnek néha ezek a Franciaország és Németország közötti kapcsolatok, egy nagyobb stratégia részeként kell tekinteni őket, amelyben a latin és germán kultúrák koalíciója a politikai kapcsolatok, nevezetesen a Róma-Berlin tengely megerősítését szolgálta volna. A "szent Földközi-tenger" mindig is nagyon vonzotta a német gondolkodást. A latin dolgok iránti szeretet Németország kultúrtörténetének egyik állandó eleme, és ezzel együtt jár a nyugatbarát elmozdulás, a szabadság, a legalizmus és a kereszténység mint a magán- és közélet alapvető értékeinek elfogadására való hajlandóság. Ez a latin szeretet gyakran megtérés eredménye, majd erőszakos szenvedéllyé válik - mint Nietzsche esetében, aki végül feláldozta Wagnert Bizet-ért, és könyörgött a római pápának, hogy mentse meg a nyugati civilizációt Németországtól. Amikor Németország csatlakozott a nyugati szövetséghez, a "mediterrán láz" már nem kulturális szenvedély volt - hanem a politikai élet részévé vált.

¹⁶ "En il 1792, y avait dans toute la France des soviets ou des faisceaux de combat, c'est-à-dire que dans chaque village, dans chaque quartier il y avait un groupe de militant autour d'un meneur." Pierre Drieu la Rochelle, *Chronique politique, 1934-1942*, (Paris: Gallimard, 1943), p. 63.

¹⁷ Charles Maurras, *Réflexions sur la révolution de (1789)* Párizs: Les Iles d'Or, 1948), pp. 157,158.

¹⁸ Marc Bloch, *L'Étrange défaite*, 204. o: "J'abhorre le nazisme. Mais, comme la Révolution française, à laquelle on rougit de la comparer, la révolution nazie a mis au commandé, que ce soit à tête des troupes ou à la tête de l'État, des hommes qui, parce qu'ils avaient un cerveau frais et n'avaient pas été formés aux routines scolaires, étaient capables de comprendre "le surprenant et le nouveau." Nous ne leur opposons guère que des messieurs chenus ou des jeune vieillards".

normalitás. A "német kultúra" elvesztette *létfogultségát* - egészen Európa 1989, csodaváró évéig ebben a szörnyű huszadik században és a francia forradalom 200. évfordulójáig.

Több mint tíz évvel ezelőtt, 1989. november 4-én Kelet-Berlinben művészek és írók által szervezett hatalmas tüntetés jelentette be az *ancien régime* bukását. Az értelmiségiek hirtelen *filozófusoknak* érezték magukat, akik egész életükben a forradalomért dolgoztak; a francia felvilágosodás gondolkodóinak álma a *politique de l'esprit*ről úgy tűnt, hogy a megújult szocialista Németországban megvalósul. Amikor 1989 őszén a tömegek az utcára vonultak, és Šnally leomlasztotta a berlini falat, a Bastille képét idézték fel, amelynek megrohanása indította el a francia forradalmat. A francia forradalomnak azonban nem voltak területi határai. Robespierre meg volt győződve arról, hogy a forradalom nem más, mint antropológiai mutáció, és hogy a franciák, egy új faj, az egész emberiség útját járják. A francia forradalom nem volt francia vagy európai, hanem egyetemes. 1989-ben Németország kulturális forradalmárai csupán a szocializmus egy országon belüli megőrzésére törekedtek. A forradalom ismét megnyitotta a német "Sonderweg"-et.

A német kivételesség új fordulatot vett. Hamarosan a német forradalom erőszakmentes jellegét politikai eszközként használták fel. A csehektől eltérően, akik végül is szintén képesek voltak "bársonyos forradalmat" rendezni, a német politikusok és értelmiségiek nem tudták leplezni azt a diadalmas érzést, hogy a megkésett nemzet Šnally nemcsak utolérte, hanem túl is szárnyalta Franciaország forradalmi előnyét. Két évszázad után, másképp, mint Heine előre látta, és sokkal másképp, mint Hitler akarta, egy *terreur* nélküli, tehát a francia forradalmat erkölcsileg messze felülmúló forradalom sikerült Kelet-Németországban.¹⁹

"Német kultúra" - egy európai probléma

Thomas Mann utolsó németországi beszédében, mielőtt tudtán kívül száműzetésbe vonult, ragaszkodott Richard Wagner németiségének modernségéhez, amely "lebontott és széteső,... dekoratív, analitikus, intellektuális; és ezért van a varázsa, a veleszületett varázsa...".

¹⁹ Tekintettel arra, hogy a német bíróságoknak óriási nehézségeik vannak a keletnémet diktatúra alatti bűnökért felelős személyek elítélésével, eszünkbe jut Max Weber megjegyzése, miszerint a német történelem tragédiája az, hogy a Stuartoktól vagy a Bourbonoktól eltérően a Hohenzollernek soha nem vették el a fejüket.

a kozmopolita, a világméretű hatékonyságra való képesség."²⁰ Wagner nacionalizmusa annyira átítatta az európai művészet áramlatait, hogy a németiség és az európaiság már nem zárta ki egymást. Mint oly gyakran, Thomas Mann is önmagáról beszélt. Mindig is nagy német és így nagy európai író akart lenni. Ezt az ambíciót már nem tudta beteljesíteni hazájában, ahol a nácik az értelmiségi álmát egy európai Németországról a német Európa rettentő valóságával hozták össze.²¹ Az első világháború alatt Mann kissé kacéran politikamentes embernek festette magát; most, az ominózus 1933-as évben Richard Wagner mondatát idézte: "Aki megpróbál elszakadni a politikától, az önmagát csapja be", és ezt valóban nagyon nem németes véleménynek nevezte. Mannban 1918, megtámadta bátyját kozmopolitizmusa és az a felháborító ambíciója miatt, hogy német *homme de lettres* legyen; tizenhárom évvel később Heinrich Mannt "a germán-mediterrán művészi génusz klasszikus képviselőjének" nevezte, és búcsút intett a "német kultúrának": "Ha valaha is létezett, a német mester a világ nélkül, Európa nélkül a vérben - ma már nem létezhet, ... egy olyan Európában, amely értelmileg és minden valószínűség szerint a közeljövőben gazdaságilag és politikailag is összenő; a szűklátókörűségnek, az önfejűségnek és a provinciális fészeknek szentelt mesteriség szomorú jelenség lenne".²² Ez a jóslat beteljesedett. Az európai integráció folyamata - amelyet kezdetben sokkal inkább a szén és az acél, mint a kultúra és a tudomány táplált - elavulttá tette a "német kultúra" eszméjét.

És most, a második előadásom végén szeretnék visszatérni az első előadásom kezdetéhez és a közelmúltban Közép- és Kelet-Európában szerzett tapasztalataimhoz. Furcsa módon a "német kultúra" problémája - a kultúra felmagasztalása és a politika kompenzálására való felhasználása - nem tűnt el. Ez azonban már nem német, hanem európai probléma.

Közép- és Kelet-Európában az értelmiségiek megteremtették a veszekedés és a panaszkodás kultúráját, amely végül hozzájárult a régi kommunista rendszerek megdöntéséhez. Amos Elon leírta, hogy a forradalmak a

²⁰ Thomas Mann, "Richard Wagner szenvedései és nagysága", in: *Múltbeli mesterek*, trans. H. T. Lowe-Porter (New York: Alfred Knopf; 1933), p. 92.

²¹ Thomas Mann, *Doctor Faustus* (1947; New York: Everyman's Library/Alfred A. Knopf, 1992), p. (21. 175fejezet).

²² Thomas Mann, "On the Profession of the German Writer in Our Time: Address in Honor of a Brother" (1931. március 27.), in: *Letters of Heinrich and Thomas Mann, 1900-1949*, szerk. Hans Wysling (Berkeley: University of California Press, 1998), p. 284.

keleten, mindenekelőtt a Prágai Ősz a kultúra győzelméhez vezetett a hatalom felett: "Csehszlovákiában, ahol a reformáció és az ellenreformáció közötti küzdelem megakadályozta a nemzeti egyház létrejöttét, a kultúra világa gyakran volt a liberális re- volt táptalaja - Jan Hus magiszter idejétől egészen Tomáš Masaryk professzor napjaihoz ebben a században. Nagy könyvet lehetne írni arról, hogy korunkban a kultúra hogyan tudta túlélni a sötétség korát? Amikor minden más erkölcsi hivatkozási pont elvesztette a hatalmát, a kultúra - a novellista, drámaíró, színész, filozófus, költő, filmes, művész, muzikus - egyedül őrizte meg erkölcsi hitelét, méltóságát és a fiatalok inspirálására való képességét. Ha belegondolok, hogy mindez Kafka ablakai alatt kezdődött [a régi főtéren]! A Prágai Ősz a kultúra áldozata volt 1989 a hatalom felett."²³

A közép- és kelet-európai forradalmak közös jellemzője lett a kulturális hírnév gyors átalakulása politikai befolyássá. Művészek és írók, tudósok és tudósok magas politikai pozíciókba kerültek. Ők lettek a keleti világ hősei. A művészi őszinteség és az erkölcsi feddhetetlenség politikai karrierhez szükséges adottságok voltak. A háború utáni európai történelem egyedülálló pillanata volt, amikor úgy tűnt, hogy a jövőben két politikai kultúra fog összezsugorodni, amelynek személyzete egyrészt magas erkölcsi hitelű, de szinte szakértelem nélküli értelmiségiekből, másrészt nagy szakértelemmel rendelkező, de túl sok erkölcsi aggály nélküli szakemberekből állt. Ez a konstelláció - olyan figyelemre méltó kivételektől eltekintve, mint Václav Havel a Cseh Köztársaságban vagy Andrei Pleșu Romániában - epizódyszerűen alakult ki. A karizma rutinizálódása szedte áldozatait, és sok hős - Werner Sombart megfogalmazását átvéve - rájött, hogy az a veszély fenyegeti őket, hogy eltűnnek a politikai színpadról, ha nem alakulnak át gyorsan boltossá. Míg a politikai változások e korai "hőseinek" kulturális öröksége keleten nagyrészt feledésbe merült vagy lekicsinyelték, addig nyugaton paradox módon baljós jelenlétet élvez. A "német kultúra" európai problémává vált.

Ma Európa dilemmával néz szembe a retorika, amely a kontinens minden országát az Unióhoz való csatlakozásra hívja, és a kemény ökológiai valóság között, amely arra készíti a rendelkezőket, akik szeretnének rendelkezőkké válni, hogy megvédjék magukat a nem rendelkezőkkel szemben. Nem azt mondom, hogy az Európai Unió bővítése könnyű lenne, és lehet

²³ Amos Elon, "Prágai Ősz", *New Yorker*, január, p22,1990., 132.

csak egy kis gazdasági áldozattal érhető el. Én csak a kompenzációs rendszer visszatérésére mutatok rá, amelyet előadásaim során mindvégig a "német kultúra" központi elemeként jellemeztem. Míg a kelet-európai országoktól megtagadják a belépést a közös piacra, addig meghívják őket a NATO-ba, és mindenekelőtt dicsérik őket kulturális teljesítményükért. A hadseregtől és a kultúrától azt várják, hogy a gazdasági diszkriminációt ellensúlyozza.

A nyugati kultúrpolitika - ez a tapasztalatom - meglehetősen rossz hírnévre tett szert keleten. Menekülésnek és olcsó kifogásnak tekintik - mint ahogyan egy különös nyelvi incidenst, a "Közép-Európa" fogalmának fennmaradását a nyugati diskurzusban. Stratégiájuk részeként a kelet-európai disszidensek elutasították a "Kelet-Európa" kifejezést mint kom- mon politikai és földrajzi címkét. Helyette a "Mitteleuropa" vagy "Közép-Európa" kifejezést használták, amellyel szintén el akarták határolni magukat Oroszországtól mint politikai Keletről, így egy szemantikus ellentét politikai kérdéssé tudtak tenni. A "Mitteleuropa" kifejezés homályossága, amely valóban úgy hangzott, mint egy nagyon távoli utópia neve, jelentős előnyt jelentett. Ez egy állandóan értelmezésre szoruló eszme volt. Sokkal kevésbé volt egy földrajzi terület leírása, mint inkább egy kulturális modell terve. Politikai eszme volt egy kulturális maszk mögött. Ennek az eszménynek a követése nagy politikai jelentőséggel bírt - egészen 1989-ig. A kommunizmus bukása után azonban elvesztette funkcióját és vonzerejét. A politikának már nem volt szüksége kulturális álczára. Ma a "Közép-Európa" retorikája visszatér - Nyugaton.²⁴ Ismét álcaként használják: ezúttal a kulturális jóindulat a politikai érzéketlenség fedezésére szolgál.

A volt kommunista blokk országaiban - Magyarországon és Romániában, Lengyelországban és Oroszországban - az intézményépítés különböző kísérletei során megpróbáltunk tanulni ebből a tapasztalatból, és másfajta kultúrpolitikát folytatni. Ezzel minden kétoldalú megállapodást elkerültünk. Egy pillanatig sem gondoltunk például arra, hogy Budapesten német-magyar intézetet hozzunk létre, vagy Bukarestben német-román kollégiumot alapítsunk. Hat európai ország, hogy csak egy példát említsek,

²⁴ Friedrich Naumann tudta, hogy "a gazdasági megfontolások, bármilyen komolyak is legyenek, önmagukban nem elégségesek ahhoz, hogy a szükséges lelkesedést felkeltsék" a közép-európai eszméhez, amelynek megvalósításához "gondolkodókra és költőkre" is szükség van. Alapvető célja mégis az volt, hogy "Közép-Európából" egy "nagymértékben önálló és hatékonyan egységes gazdasági eszmét" alkosson. Mivel ez a gazdasági utópia már nem követhető, a "Közép-Európa" kulturális címkére való redukálása értelmetlen és politikailag veszélyes. Friedrich Naumann, *Közép-Európa* (London: King and Son, 1917), x. old, 34, 41.

együttműködnek Budapesten. Az adománygyűjtés lehetőségeinek és esélyeinek bővítése volt az egyik, bár nem a döntő oka ennek a politikának. Ennél fontosabb volt az a felismerés, hogy a kétoldalú kulturális együttműködés nagyon gyakran vezet kulturális dominanciakísérletekhez, és hogy a többoldalú megállapodások hatékony védelmet jelentenek az ilyen kísérletek ellen. Nem fogom felsorolni az összes országot, amely részt vesz ezekben az intézményekben. De szeretném hangsúlyozni, hogy a Franciaországgal való együttműködés elsődleges fontosságú volt számunkra.

Mi, adományozók multinacionális csoportokban dolgoztunk annak érdekében, hogy a fogadó oldalon ne nemzeti, hanem európai intézmények jöjjenek létre. Nagyon tudatosan hoztuk létre például nem a Collegium Hungaricumot, hanem a Collegium Budapestet. Azoknak az intézményeknek, amelyeket a berlini Wissenschaftskolleg mintájára alapítottunk, van valami közös az olimpiai játékokkal: nem egy országban, hanem egy városban zajlanak. Nem nemzeti, hanem városi kontextusba ágyazódnak. Ezeknek az intézményeknek az alapító okiratában, ha eltérő mértékben is, de szerepeltek úgynevezett európai rendelkezések, azaz olyan kikötések, amelyek előírják, hogy az intézeteknek számos országból kell tagokat kinevezniük, Európa különböző részeiből kell hallgatókat vonzaniuk, és különböző európai nyelveken kell tanítaniuk és tanulniuk. Az általam említett többoldalú koalíciók általában magánalapítványokból és kormányzati ügynökségekből állnak. Ez a köz- és magánszféra keveréke jelentős politikai hatással bír, mert példamutató módon megmutatta, hogy a demokrácia működése nem utolsó sorban az állam és a civil társadalom szervezetei közötti együttműködésből áll.

A kultúrpolitika területén dolgozni rendkívül kifizetődő lehet - ha az ember kevésbé úgy viselkedik, mint egy közgazdász, aki nagylelkűen tanácsokat ad, és inkább úgy, mint egy antropológus, aki alázatosan próbál megérteni. Itt az ideje, hogy mi nyugaton beismerjük magunknak, hogy Európa hosszú ideje tartó megosztottsága nem csak *nekik*, hanem *nekünk* is problémát jelentett. A szellemi hagyományoktól való elszakadás, amelyek olyan városokat, mint Budapest és Varsó, Bukarest és Szentpétervár, az európai múlt nagy szellemi vonzerőinek központjaivá tettek, minket is elszegényített.

Befejezésül egy nagy európai író, Franz Kafka példázatát szeretném idézni, egy rövid, töredékes szöveget, amelynek nincs címe:

Mi egy Šve baráti társaság vagyunk, akik egyszer véletlenül egymás után hagyták el ugyanazt a házat. Az első távozó kijött, és megállt a kapu mellett. A második elment, vagy inkább kihajózott, simán, mint egy csepp tenger...

cury, és egészen közel került a Šrsthez. Nem sokkal később megjelent a harmadik, majd a negyedik és a **negyedik**. Végül egy sorban álltunk. Az emberek hamarosan felfigyeltek ránk, és mutogatni kezdtek ránk, mondván, hogy "azok a Šve ott most jöttek ki abból a házból". Azóta is együtt élünk. Egészen békés lenne, ha nem lenne egy hatodik, aki ragaszkodik hozzá, hogy megpróbáljon bejutni. Igazából nem csinál semmi olyat, ami zavarja minket, de zavaró, és ez már elég baj. Miért próbál folyton betolakodni, ha senki sem akarja őt? Nem ismerjük őt, és nem is akarjuk befogadni a fedélzetre. A Šve közülünk sem ismerték egymást korábban, és ha úgy tetszik, még most sem, de amit el tudunk fogadni és elviselni a Šve között, azt egy hatodik megjelenése tönkretenné. Mindenesetre mi Šve vagyunk, és nem akarunk egy hatodikat. Különben is, mi értelme van annak, hogy állandóan egymás zsebében éljünk; a Šve-nek nincs értelme; hogyan is, most, hogy együtt vagyunk, együtt is maradunk, de nem látunk okot arra, hogy új szövetségeket alakítsunk ki, különösen a saját tapasztalatainkból ítélve. De hogyan magyarázza mindezt a hatodik félnek? A hosszadalmas magyarázatok szinte a körbe való befogadás benyomását kelthetnék. Jobb, ha egyáltalán nem mondunk semmit, és egyszerűen elküldjük. Akármennyire is duzzog, mi továbbra is elhárítjuk, de minden igyekezetünk ellenére mindig visszajön.²⁵

A kultúrpolitikának megvannak a maga korlátai. Európa politikai és gazdasági megosztottsága továbbra is fennáll. Mindent meg kell tennünk ennek leküzdésére, ha nem akarjuk kockáztatni az európai kultúra végét.

²⁵ Franz Kafka, *Nachgelassene Schriften und Fragmente II*, szerk. Jost Schillemeit (Frankfurt am Main: S. Fischer, 1992), 313-14. o.